

אתר דעת - מכללת הרצוג

חיים פלס

התפתחות הקיבוץ הדתי עד פרוץ מלחמת העולם השנייה

תדפיס מתוך

הישג היסטורי בתמורותיו

ההתיישבות הקיבוצית והמושבתית, 1910–1990

מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
יד טבנקין, מרכז מחקרי, רעיוני ותיעודי של התנועה הקיבוצית, רמת אפעל
יד יערי, המרכז לתיעוד וחקר של השומר הצעיר, גבעת חביבה
המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן, אוניברסיטת תל-אביב

התפתחות הקיבוץ הדתי עד פרוץ מלחמת העולם השנייה

חיים י. פלס

א. הכשרתם של חלוצים דתיים בחו"ל בשנות ה-1930

הכשרתם בחו"ל של החלוצים, חברי התנועות החלוציות השונות, גרמה לעלייתם ולהכשרתם בארץ ישראל. כך היה גם המצב לגבי ההכשרות של החלוצים הדתיים. התנועה החלוצית הדתית, שחבריה קיבלו הכשרה מתאימה בחו"ל וייסדו את הקיבוצים הדתיים הראשונים בא"י, התפתחה קודם כל בגרמניה. החברים הראשונים הצטרפו להכשרה הדתית, כי לא מצאו את האוירה המתאימה בהכשרות הלא-דתיות. לכלל החלוצים בגרמניה, גם הלא-דתיים וגם הדתיים, היתה משותפת ההשקפה הסוציאליסטית. חוות-ההכשרה הראשונה לחלוצים דתיים בגרמניה הוקמה בתרפ"ד (1924) בבצנרוד. חוות-ההכשרה הדתית המפורסמת ביותר בגרמניה נוסדה בתרפ"ז (1927) בעיירה רודגס, שנהפכה לסמל של הכשרה דתית חלוצית בגרמניה והגשמת ההכשרה בא"י. בתרצ"א (1931) נוסדה חוות-ההכשרה גרינגסהוף, שנהיתה הנקודה המרכזית והחשובה ביותר בשנות ה-30 לחלוצים הדתיים בגרמניה ולנוער הדתי-ציוני, ששאף לעלות לא"י. במשך שנות ה-30 נוסדו מרכזי הכשרה בערים והוקמו עשרות חוות-הכשרה חדשות. אחרי עליית הנאצים נוסדו מרכזי הכשרה גם בארצות השכנות עבור החלוצים הדתיים מגרמניה.

בטבת תרצ"ג (ינואר 1933) נוסד קיבוץ-העלייה הראשון של החלוצים הדתיים בפולין בשם "עובדיה" בעיירה סלבקוב בפולין המערבית. הקמתו של קיבוץ-הכשרה זה השפיעה במיוחד על 'השומר הדתי', שבראשית שנות ה-30 החל לחנך את חניכיו לחלוציות, שיש להגשימה אך ורק בקיבוץ. בתרצ"ג (1933) היו קיימים בפולין 22 קיבוצי-הכשרה ובהם 534 חברים וחברות. רבים מהחברים בקיבוצי העלייה הדתיים עלו ארצה לפני השואה, והיו בין מקימי קיבוצים או הצטרפו לקיבוצים קיימים.

* המקור: חיים י. פלס, 'התפתחות הקיבוץ הדתי עד פרוץ מלחמת העולם השנייה', שרגאי, כתב עת לחקר הציונות הדתית והעליות לארץ-ישראל, ג, 1985, עמ' 134-198.
המאמר נערך מחדש על-ידי המחבר עבור קיבוץ זה.
1. פרק זה הוא קיצור מופלג של הפרק 'השלם' בשרגאי ג הנ"ל, תשמ"ט, עמ' 134-152.

מספר הכשרות לחלוצים דתיים הוקמו ביתר ארצות-אירופה בשנות ה-30: בהולנד נוסדו 4 הכשרות על-ידי הארגון 'דת וארץ'. בצ'כיה הוקמו פלוגות-הכשרה רבות. רוב קיבוצי-ההכשרה הדתיים בצ'כיה היו של 'החלוץ-המזרחי'. מאות חברים מקיבוצי-ההכשרה אלו עלו לא"י. בהונגריה נוסדו בתקופה זו כ-20 הכשרות לחלוצים דתיים. בשנים 1939-1940 היו ליבני עקיבא 15 הכשרות ובהן כ-30% מכל החלוצים בארץ זו. ברומניה נוסדו אז כתרסר הכשרות על-ידי 'החלוץ-המזרחי', שתפס מקום בולט בין הארגונים החלוציים במדינה זו. באיטליה הוקמו 5 הכשרות לחלוצים דתיים. ההכשרה הראשונה הוקמה בתרצ"ד (1934) בכפר קטן: ריקבודי-קסטלינה. 4 הכשרות לחלוצים דתיים הוקמו באותה התקופה באנגליה, 3 באוסטריה, 2 בדניה ובשוודיה, 1 ביוון, בליטא ובצרפת. לסיכום: בסוף שנות ה-30 היו קיימות ביותר מ-15 ארצות-אירופה כ-150 הכשרות של חלוצים דתיים-לאומיים. בהכשרות אלו התחנכו כ-3000 חברים לעלייה ולהתיישבות דוקא בקיבוץ ולא במושב או בעיר.

ב. קבוצות-ההכשרה הדתיות בא"י

קבוצת רודגס

בי' בחשוון תרצ"ן (13.11.1929) הגיעו לא"י מגרמניה כ-15 צעירים דתיים, לאחר שעברו שם הכשרה בקיבוץ-ההכשרה רודגס במשך 2-3 שנים. כמה חודשים לפני עלייתם החליטו החברים, שימשיכו להיות במסגרת של שיתוף גם בא"י וימשיכו את החיים, שהתחילו ברודגס. מצד שני, לא החליטו, אם יקימו קיבוץ או מושב. מיד אחרי שהחברים-העולים הגיעו ארצה, נסעו לאדמות פג'ה על-יד פתח-תקוה, כי על אותן קרקעות הוקמו כמחציתן של קבוצות-ההכשרה של 'הפועל המזרחי' בשנות ה-20. את קבוצתם שלהם, בשם 'רודגס', קראו העולים החדשים על שם הקבוצה בגרמניה, שבה הוכשרו רוב חברי הקבוצה. בחווה זו אפשר לראות את תחילתו של הקיבוץ הדתי בא"י.

בשנים הראשונות לקיומה של הקבוצה הצעירה התלבטו חבריה קשות בקשר לכמה שאלות מרכזיות: (א) אם טוב יהיה להזדהות עם איוו תנועה פוליטית, ואם כן עם איוו? (ב) לפי איוו צורת חיים יחליטו לחיות, קיבוץ או מושב? עד כמה שמספר החברים היה

2. 'הצופה', כ"ח ניסן תשל"ח (5.5.1978), ראיון עם ד' בית-אריה; ור' דו"ח על רודגס, מספטמבר 1935 מאת אגרונום דייק בארכיון הצינוי (להלן: אצ"מ), S15/1249; וכן ר' 'קבוצתנו', עלון פנימי של רודגס, גיליון 37, כ"ח חשוון תרצ"ו (13.11.1936), עמ' 5.

3. קרונה מ', מרודגס עד יבנה, 'ירושלים תש"ד (1944)', עמ' 16 (להלן: קרונה).

נמוך, כ־15 איש, היו בעלי גישות פוליטיות חברתיות שונות. היו שנטו ל'פועל המזרחי', ל'אגודת ישראל' ול'הסתדרות הכללית'. לכן החליטו לא להעדיף אף מפלגה פוליטית. היו אפילו שחשבו, שהקבוצה תשמש מקלט לעלייה הדתית מכל הזרמים. זאת ועוד: חינוכם החלוצי של החברים הושפע רבות ע"י שליחים של 'ההסתדרות הכללית', שהיו מתארים את 'הפועל המזרחי' כארגון פועלים, אשר אין לו זכות יקום, הואיל והוא מתחרה עם 'ההסתדרות הכללית'. אף החלוצים הדתיים האמינו לדבריהם. כל זה היה אפשרי ביתר קלות גם בגלל העובדה, שלאשוני רודגס לא היה ברור בכל היקפו רעיון 'תורה ועבודה' כמובן האידיאולוגי.⁴

אחרי שהעולים החדשים הגיעו למקום תפצם, נפגשו עם חברים לתנועה, שעלו ארצה שנים מועטות לפני כן, והחלו לדון על צורת החיים של הקבוצה. רוב החדשים נטו להעדיף את הקבוצה, ואילו הוותיקים יותר התנגדו לה. בשלב זה היה קשה להסכים על חיי קיבוץ מלאים, ולכן התקבלה הצעת פשרה: תונהג צורת הקואופרטיבה, המאפשרת, מצד אחד, ריכוז חברים רבים יותר (ידרה ומטבח משותפים ואף משק עזר משותף); ומאידך – רשות ניתנה לכל חבר לחיות את חייו, ובפרט הכלכליים, לפי ראות עיניו. בקואופרטיבה לא היתה קופה משותפת, וכן לא היה סידור עבודה מרוכז. כל אחד עבד כבודד ועשה עם רווחיו כרצונו. החברים לא חלמו אז בכלל על תנועה קיבוצית דתית, כי מגמתם היתה צנועה מאוד: לרכז את החברים, יוצאי רודגס (הגרמנית), ולהמשיך בפעולה שהתחילו בגרמניה, מבלי שידעו בדיוק אם ליצור צורת חיים רק בשביל עצמם או להתוות דרך להמונים ולתנועה.⁵ רבים הסתייגו משיטה קואופרטיבית זו: (א) שיטה זו איפשרה קיומם של הבדלים כלכליים וחברתיים ניכרים בין החברים, וזה לא התאים לאנשים צעירים, שהיו חיים תחת גג אחד, בחדר משותף ועם מטבח משותף; (ב) במיוחד סבלו החברות, שהרווחו מעט, כי לא היתה להן הכשרה גופנית מספקת לעבודה. לכן הן נפלו למעמסה על החברים, ולבסוף נאלצו לעזוב את הקואופרטיבה;⁶ (ג) מסגרת זו לא יכלה להתאים לקליטת עולים, גם מטעמים כלכליים (רוב החברים החדשים היו למעמסה על הוותיקים) וגם מטעמים חברתיים, כי רוב העולים היו צעירים והעדיפו את חיי הקיבוץ.⁷

במשך קצת יותר משנה נמשכו החיים ברודגס במסגרת קואופרטיבית זו. החברים היו גרים בכל הצריפים, שבהם התגוררו כמה שנים לפני-כן חברי קבוצת 'ההכשרה הנ"ל של 'הפועל המזרחי'. פיזור זה של המגורים גרם לסבל רב ובמיוחד לירידה חברתית. מצדדי 'הקבוצה' החלו לנהל תעמולה, וגם כמה מחברי התנועה מחו"ל תמכו בהם. אחרי דיונים

4. 'נתיבה', ר' כסלו תרצ"ו (20.11.1936), עמ' 3, הקיבוץ והתנועה; וכן ר' 'נתיבה' שבהערה 6; ור' קרונה שבהערה הקודמת, עמ' 17.
5. 'קבוצתנו', גליון 38, ר' כסלו תרצ"ו (20.11.1936), עמ' 3.
6. 'נתיבה', ר' כסלו תרצ"ו (27.11.1936), עמ' 2. גם הרבה דברים בהמשך מבוססים על מאמר זה; וכן ר' 'קבוצתנו', שבהערה 2; וכן שם, גל' 38, ר' כסלו תרצ"ו (20.11.1936), עמ' 6.
7. 'נתיבה', שם; והשווה מכתבו של ד' אינטרליגטור ב'ציון' (הגרמני), יוני-יולי 1932, עמ' 54.
8. 'נתיבה', שם; וכן ר' מכתב הנ"ל של ד.א. והערה 17; ור' קרונה, עמ' 17.

ממושכים הוחלט, שמי"ב בשבת תרצ"א (1.1.1931) תהיה רודגס 'קבוצה' לכל דבר. לאחר שנפל הפור, החליטו 16 ותיקים, ובפרט בעלי המשפחות, שהם מעדיפים מושב-עובדים על קבוצה, ולכן ניגשו להקמת מושב 'סלבנדי' ע"י קבוצת רודגס, שאחרי זמן מה קיבל את השם - כפר אברהם.⁹

במשך תקופה קצרה לאחר ההחלטה הגורלית הנ"ל על אופי הקבוצה, הגיעו לרודגס עולים חדשים, בעיקר מגרמניה ומצ'כיה, שהגדילו את מספר החברים פי שלושה: מ-15 חברים ל-45, וכך הפכה רודגס למקום קליטה עיקרי לעולים, שרצו לחיות בקיבוץ דתי.¹⁰ אולם עם כניסתם של העולים מצ'כיה נתגלו חיכוכים בינם לבין יוצאי גרמניה. מלבד ההבדלים התברתיים בין שתי הקבוצות נתגלו גם הבדלים משקיים-כלכליים ביניהן, כי העולים מצ'כיה לא היו בהכשרה בחו"ל אלא זמן מועט בלבד. לבסוף עזבו הצ'כים את רודגס.¹² לאחר מכן עזבו את הקבוצה עוד כמה חברים, שלא רצו להישאר בקבוצה, עד שבאביב תרצ"ב (1932) נשארו על 400 הדונמים¹³ של הקבוצה רק 17 חברים. היה קשה מאוד לצאת ממצב זה, כי לא היתה עלייה וגם לא עבודה, בוודאי לא לחברות, ואף לא היתה עבודת חוץ; הגרעון הכספי עלה כל יום. רבים כל כך עזבו את הקבוצה, עד שעצם קיומה הועמד בספק.¹⁴ מלבד זאת דמתה או וגם אחר-כך קבוצת רודגס יותר למחנה עבודה מאשר למשק התיישבותי, כי רוב החברים גרו באוהלים ועבדו בענפי עזר ובפרדסי הסביבה [...]. בסוף קיץ תרצ"ב (1932) החלה 'פרשת ארטן', המסמנת תקופה חדשה בחיי הקבוצה, וכך התחילה הפרשה והתפתחה: חברי רודגס חיפשו מקומות עבודה קבועים יותר ממה שהיו להם עד כה. כך הגיעו להסכם עם יהודי דתי בשם 'ארטן', בעל פרדס במושב הצעירה 'הדר' על-יד פתח-תיקוה, בקשר לנטיעת פרדס על 300 דונם. עבודה קבועה זו יכלה לבסס את חיי הקבוצה הכלכליים, אולם ההסכם נתקל בהתנגדות בלתי מתפשרת מצד לשכת העבודה של 'ההסתדרות הכללית' ב'הדר', שטענה, שהעבודה שייכת לה, כי הפרדס נמצא בתחום 'הדר'. הנהלת ההסתדרות עצמה לא רצתה בפשטות, שקבוצת 'הפועל המזרחי' תקבל משק כה גדול לרשותה. במשך הסכסוך היו גם מכות,¹⁵ התערבות המשטרה וסתימת חפירות ותעלות.

9. הרב אריה סלבנדי, חובב ציון מגרמניה, קנה ככרת אדמה סמוך לפתח תקוה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה (נ. קצבורג, נחלת אמונים, תשס"ז, עמ' 13).

10. 'נתיבה', שם; וכן ר' מ' אונא ב'ציון' (הגרמני), אפריל-מאי 1932, עמ' 37; 'הצופה' שבהערה 2; וכן ר' 'הדר', תמוז תרצ"ג, עמ' 1; ושם, שבט תרצ"ד, עמ' 13.

11. 'נתיבה', שם; וכן ר' 'נתיבה', ה' סיון תרצ"א, עמ' 13.

12. והשוה קרונה, עמ' 19.

13. ר' דף-סיכום על רודגס באצ"מ, S15/1248; ור' מכתב מכ"א אייר תרצ"ד (6.5.1934) של ד' שטרן מהמחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות היהודית ללשכה הראשית של קרן היסוד (שם); וכן ר' קרונה, עמ' 34.

14. 'נתיבה', שבהערה 16; וכן ר' 'הצופה', כ"ז תמוז תשמ"ד - 27.7.1984, עמ' 8, מאמרו של פ' רונגבליס על 'פרקי בראשית' (פגישת חברי רודגס).

15. והשוה את מחקרו של ח. פלס, 'המאבק של 'הפועל המזרחי' על הזכות להתיישבות', בספר הציונות הדתית, ח"ב, עמ' 58-149, ירושלים תשל"ז.

לאחר שהסכסוך הובא לפני הנהלת שני הוועדים הפועלים, הובאה הבעייה לפני הנהלת הוועד הלאומי, שפסקה לטובת קבוצת רודגס.

היו תוצאות חשובות לפרשה זאת: מבחינה חברתית - הליכוד הפנימי התחזק במידה ניכרת. מבחינה כלכלית השתחררו מהגרעון הכספי, כי היו להם מעכשיו הכנסות קבועות, ויכלו אפילו לסדר הלוואה להקמת משקם העצמאי. מבחינת גישתם הרעיונית - לאחר שעמדו תחת הלחץ הכבד של חברי ההסתדרות, שהיו מקובלים עליהם כנושאי הצדק הסוציאלי בישוב, בעוד ש'הפועל המזרחי' עמד לימינם בימי הסכסוך - הצטרפו לאחר הסכסוך כל חברי רודגס ל'פועל המזרחי', שרוב חברי הקבוצה כבר היו חברים בו.¹⁶

בינתיים הורגש מחסור חמור בידיים עובדות, כי פרדסי ארסן דרשו הרבה ידיים עובדות ואלו לא היו במידה מספקת. לכן קראו חברי רודגס לחבריהם בגרמניה שיעלו. בתוך שלושה חודשים עלו 25 חברים מהבח"ד ('ברית חלוצים תיים'), וכך הגיע מספר כל חברי הקבוצה ל-50. העלייה האחרונה לפני עליית היטלר הביאה שני סוגים של עולים צעירים, שלא נקלטו בסופו של דבר. ליוצאי 'צעירי המזרחי' בגרמניה לא היתה כל הכשרה, לא מקצועית ולא רעיונית. לכן, כשהגיעו לרודגס נתפתו מיד על ידי החיים הנוחים של המושבה הקרובה ונשטפו בזרם שגשוג כלכלי, שהיה אז בא"י. יוצאי 'ברית הנוער' (הדתית) בגרמניה הושפעו מאוד, כמו כל הנוער דאז בגרמניה לפני היטלר, על ידי הקומוניזם. גם הנוער הזה העדיף את הבעיות הסוציאליסטיות על הבעיות הדתיות. לכן היתה רודגס פשרנית מדי בשבילם ולבסוף עזבו את המשק.¹⁷

בתרצ"ב (1932), עוד לפני עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, יזמה גב' רחה פריאר את העברתם של צעירים יהודיים מגרמניה לא"י גם לקיבוץ לא-דתי (עין-חרוד) וגם לקיבוץ דתי (רודגס). מפעל זה נקרא אח"כ 'עליית הנוער', שמטרתו העיקרית היתה: להביא את הנוער היהודי מחו"ל לקיבוץ. גב' פריאר באה לשם כך בקשרים עם פנחס רוזנבלט מהבח"ד בברלין. בס"ו תרצ"ב (17.8.1932) התקיימה ישיבה בקבוצת רודגס, ובה עובדו 6 הצעות בקשר לקבוצה של בחורים דתיים, שאמורים היו להגיע למשק הקיבוצי-דתי הראשון.¹⁸ לאחר כשנתיים, בתרצ"ד (1934), ולאחר היסוסים רבים של הקבוצה, הגיעה לרודגס בין יוני לאוקטובר 1934, החבורה הראשונה, בת כ-55 בנים ובנות, של עליית הנוער. קבוצת רודגס קיבלה על עצמה לקלוט את בני הנוער ולהכשירם לעבודה חקלאית ולמלאכה. לשם כך קיבלה הלוואה מהמחלקה הגרמנית של הסוכנות היהודית. הצעירים נקלטו היטב במשק הקיבוצי, הושפעו השפעה חינוכית ואף השפיעו בעצמם על חברי המשק המבוגרים. השפעת

16. 'נתיבה' שבהערה 6: ור' 'קבוצתנו', גל' 38, ו' כסלו תרצ"ו (20.11.1936), עמ' 4: 'נתיבה', כ"ח אלול תרצ"ב, עמ' 267: וכן שם, ו' כסלו תרצ"ז, עמ' 3 (20.11.1936) וכן 'מזרחי' (בהולנד), אדר תרצ"א, עמ' 77: וכן 'נתיבה', כ' כסלו תרצ"ו (4.12.1936): ור' קרונה, עמ' 19.

17. 'קבוצתנו' שבהערה 16.

18. פריאר רחה, עמ' 18, 20, 31, ישרש. 'על ייסוד עליית הנוער ושנותיה הראשונות', הוצאת 'תמר' תל-אביב, תשי"ג, עמ' 18, 20, 31.

גומלין זו חיוקה מאוד את רודגס. בני עליית הגזע נשארו במקום שנתיים, שבהן חיו עד כמה שאפשר במסגרת שלהם: גרו בצריפים שלהם ואכלו בצריף שלהם. היו להם גם מטבח ומחסן משלהם. עבדו ולמדו חצי יום: עברית, תנ"ך, ידיעת הארץ והיסטוריה [...].¹⁹

לאחר שעברה הקבוצה למקומה הקבוע²⁰ באותו שטח של אדמת סלבנדי, ניגשו לבנות בניינים, להקים רפת, לסדר גן, לנטוע פרדס ולהקים בתי מלאכה. יחד עם הבנייה החומרית החלו גם לעסוק בתרבות: הוקמו חוגי לימוד שונים, הוקם גם סמינריון לתנ"ך. שניים מחברי המשק היו אחראים לתרבות: ד"ר גדליה אונא וד"ר פנחס רוזנבליט,²¹ במשך הזמן הושלמה גם ספרייה.²²

מבחינה כלכלית-משקית עלה בידי הקבוצה תוך שנים אחדות להגיע למצב סביר תודות למספר הרב של ענפים שונים ועקב חריצותם של החברים. ענפי המשק היו: פרדס, משתלות, גן ירק, חציר, פלחה, לול, רפת, בהמות-עבודה וכוורות, מסגריה ונגריה. לקיבוץ היתה גם מסעדה בפתח-תקוה, כדי לספק עבודה לכמה מבנות הקבוצה, כשהחברים העבירו דרך המסעדה את תוצרת הקבוצה. אך ההכנסה הגדולה ביותר לקבוצה באה מעבודות 'החוץ' של החברים: בפרדסים סמוכים, בבנין ובעבודות עונתיות.²³

לאחר שנים ספורות, שבהן מספר החברים הלך וגדל, נעשה המקום צר. זו היתה אחת הסיבות לעזרה הרבה של רודגס לפלוגת חברים מתוכה, שיצאה להקים הכשרה או קיבוץ במקום אחר, אף על פי שעויבתם של חברים וותיקים רבים החלישה מאוד, מבחינה חברתית, את הקבוצה. לרבים היתה עכשיו ההרגשה, שקבוצת רודגס היוותה את ההישג החשוב ביותר בבנין א"י הדתית.²⁴ בתרצ"ו (1937) הקימה פלוגה מחברי רודגס יחד עם חברים אחרים את סירת צבי, הקיבוץ הדתי הראשון.²⁵ אחרי ייסודה של סירת צבי טענו אחרים, כי מכאן אין עוד לקיים את רודגס כקיבוץ אלא כמקום הכשרה מרכזי, אך לבסוף נקבע, כי הקבוצה תמשיך להתקיים כנקודה עצמאית לכל דבר. יחד עם זה הורגש היטב המחסור של הרבה חברים חשובים, שעלו להתיישבות החדשה.²⁶

זאת ועוד: היתה להקמת סירת צבי השפעה קשה מבחינה פסיכולוגית על חברי רודגס, שחשבו, "שאין מקומם מקום התיישבותי ושהחיים בו אינם חיים קיבוציים-חברתיים ושאינן

19. קרונה, עמ' 28-29; 'נתיבה' הנ"ל, עמ' 3 (הערה 14); 'הצופה', י"א תמוז תשל"ד (1.7.1974); וכן 'מזרחי' (בהולנד), הנוכח תרצ"ו, עמ' 22; ור' דו"ח דייק הנ"ל (הערה 2).

20. השוה 'ההר', שבט תרצ"ד, עמ' ל"ג.

21. תזכיר על רודגס באצ"מ 15/1248; וכן 'קבוצתנו', גל' 8, 9, 10, 12.

22. שבונון המשק (רודגס) מ"ב חשון תרצ"ו (8.11.1935), עמ' 5 (גליון 2).

23. מכתבו הנ"ל של שטרן לקרן-היסוד (הערה 13); דו"ח דייק (הערה 2); סיכום הנ"ל על רודגס (הערה 21); דו"ח מקלר מ" 8.3.1973 ב" 15/1250.

24. 'קבוצתנו', גליון 27-28, כ"ג אייר תרצ"ו (15.5.1936).

25. קרונה, עמ' 34-35; ור' 'נתיבה', י"ז מנחם-זאב תרצ"ו (5.8.1936), עמ' 3; וכן תומר על הנושא באצ"מ, תיקים 1250 ו-15/1249; ור' 'קבוצתנו', מס' 13, כ"ט סבת תרצ"ו (24.1.1936); ושם, מס' 19, י"ד אדר תרצ"ו (8.3.1936); וכן 'דפים' (בהוצ' רודגס) גליון י"ד, ה' מנ' אב תרצ"ט.

26. קרונה, עמ' 36-37.

חוג החברים שנשאר פה, מסוגל ליצירה חקלאית יישובית. רק פעולה חדשה ומחודשת בנקודה שניה (בעמק בית שאן) בסביבה חקלאית תבטיח חיים קיבוציים אמיתיים, או שיש 'לברוח' מהמקום". על-כל פנים, מהרגע שהחלו לדון על ההתיישבות מחדש, החלה התפוררות הקבוצה, ובגללה לא נמצא לחברים עוד מספיק מרץ לקיום הקבוצה.²⁷

היתה עוד סיבה להרגשה של חוסר קביעות: מיום שבו נוסדה רודגס, נקלטו בה הרבה מאוד חברי הבח"ד מגרמניה. בתוכם גם אלו, שלא היתה להם נטייה לקיבוץ או שלא חונכו חינוך קיבוצי מבוסס. לכן רבים מהם עזבו. חברי רודגס נאלצו ליצור מתוכם גם שש פלוגות חדשות, כי רק הם היו אחראים לכל היצירה הקיבוצית הדתית. לכן "במשך שבע שנים לא רק שלא הגענו אל הנחלה אלא אפילו לא למנוחה ההכרחית לגבוש החברה ולפעולה משקית" [...].²⁸

לבסוף גברו השיקולים בעד עזיבת אדמת סלבנדי בעיקר בגלל העובדות הבאות: (א) הקרקעות, שעמדו לרשותם של חברי רודגס, לא הספיקו לביסוס הקבוצה כמשק חקלאי עצמאי; (ב) התברר, שפתח-תקוה הולכת ומתרחבת לכיוון הקבוצה וכי אופיה החקלאי ישלל ממנה בעתיד הלא-רחוק.²⁹

לבסוף, בס"ז בחשוון תש"א (17.11.1940) יצאה הפלוגה הראשונה מחברי רודגס לאדמות יבנה בדרום (ולא לגליל העליון, כפי שהוצע).³⁰ שם נוסד קיבוץ יבנה, ושם הוא נמצא גם היום כקיבוץ הדתי הגדול ביותר בארץ ובי"אם' הקיבוצים הדתיים. ההישג העיקרי של קבוצת רודגס היה, שהחנה היסוד ל'תנועה' הקיבוצית-דתית, ושכל ארגוני 'תחלוצי המזרח' ודומיהם בחו"ל החלו לחנך לחיי קיבוץ.³¹

קבוצת 'יבנה' בכפר-סבא

בשנים הראשונות לאחר ייסודה של רודגס בפתח-תקוה, ובמיוחד בשנים תרצ"ב-תרצ"ד (1932-1934), הצטרפו לקבוצה זו הרבה צעירים דתיים מיד אחרי שהגיעו לא"י מגרמניה; וזאת בין היתר כתוצאה מפעילותם של שליחי הקבוצה בגרמניה. באותו זמן התחילו להגיע לרודגס גם עולים דתיים מצ'כיה ומטרנסילבניה. בגלל הזרם הגדול של עולים חדשים נאלצה רודגס להפסיק לזמן מה את קליטת העלייה, כי מלבד הבעייה של ההצטרפות המהירה מאוד של הרבה חברים חדשים, היתה בעייה נוספת, חמורה ממנה: רבים מהעולים לא קיבלו בחו"ל הכשרה חלוצית מספקת. בנסיבות אלו היתה קליטת העולים החדשים קשה מאוד, וחברים רבים עזבו את הקבוצה. אז הוחלט, כדי לשמור על הגרעין הקיבוצי של רודגס, לא לקלוט את העלייה ברודגס עצמה אלא ליצור קבוצות חדשות של העולים החדשים, גם כדי

27. 'קבוצתנו', גליון 36, עמ' 2, 3; 6: וכן ר' 'דפים', הנ"ל (הערה 25).

28. 'קבוצתנו', גל' 36, עמ' 5.

29. ר' 'דפים', גל' י"ד, עמ' 5.

30. קרונת, עמ' 45, 52; וכן בדו"ח לוועידה ה' של 'הפעל המזרחי' משבט תש"ב, עמ' 254.

31. 'קבוצתנו', גל' 37, עמ' 5, וגל' 38, עמ' 3.

להגדיל את מספר הקבוצות הדתיות. כך נוסדה בתרצ"ב (סוף 1931) קבוצת 'יבנה' בכפר סבא, שהיתה מיועדת בעיקר לעולים מצ'כיה וטרנסילבניה.³² סיבות שונות גרמו לחיסול קבוצת 'יבנה' בתרצ"ג (1933), לאחר שתכניה התפזרו עוד לפני שהגיעה העלייה הגדולה מגרמניה בשנים תרצ"ד-תרצ"ו (1934-1936).³³

קבוצת 'משמר השרון' על-יד כפרי-עבץ

בתרצ"ד (1934) נוסדה קבוצת 'הבת' השניה של רודגס: קבוצת 'משמר השרון' בסמוך למושב כפרי-עבץ. חברי 'משמר השרון' התכוננו לקבל שם הכשרה קיבוצית. הקבוצה ה'קיבוצית' הוקמה בעיקר בשביל עולי גרמניה, שרבים מהם הגיעו לא"י ולקבוצת רודגס לאחר עלייתו של היטלר לשלטון.

רוב החברים התפרנסו בעיקר מעבודות חוץ בפרדסי הסביבה. היו גם התחלות להקמת משק עזר, כגון גן ירק ולול וכו'. גם חברי קבוצת 'משמר השרון' וגם חברי המושב כפרי-עבץ התווקו מעמד - תוך עול שמירה כבד שפגע גם בעבודה - בתוך סביבה ערבית מובהקת ועוינת מול התקפות תדירות של ערבים רבים בזמן המאורעות.³⁴

בקבוצת כפרי-עבץ התעוררו שאלות חברתיות ורעיוניות, ולכן עזבו רבים את הקבוצה כבר אחרי שנה. במקומם הגיעה קבוצה חדשה, שעלתה מגרמניה (קיבוץ 'שח'ל' מבלגניקה). קבוצה זו המשיכה להיות בכפרי-עבץ, עד שעלתה להתיישבות בסירת צבי בקיץ תרצ"ז (1937) עם חברים מרודגס ועם חברי קבוצת 'שח'ל מרחובות.³⁵

קבוצת 'רמת השומרון' על-יד פרדס חנה

בט"ו בתמוז תרצ"ה (16.7.1935)³⁶ יצאו 6 חברים ו-4 חברות מקבוצת רודגס ל'מגד' על-יד פרדס חנה. רק שניים היו מוותיקי רודגס, היתר היו עולים חדשים. לאחר זמן קצר קראו לקבוצה החדשה בשם 'רמת השומרון'. במתנה הזמני הקימו חמשה אוהלי-ידרה וכן צריף מפת, ששימש מטבח, חדר אוכל ומחסן מכולת. רוב החברים וגם כמה חברות מצאו עבודה בקוּבָה בפרדסי החברה 'למטעי פרי הדר'. חברות אחרות עבדו כמשק בית אצל תושבי המושבה.³⁷

32. אורליאן מ', הקיבוץ הדתי והתפתחותו, תל-אביב תש"ו, עמ' 10 (להלן: אורליאן); וכן 'נתיבה', י"ג ניסן תרצ"ב, עמ' 213; 'ההדר', אדר תרצ"ג, עמ' ט"ז; מכתב חוזר לכל הקבוצות של 'צעירי המזרח' מקיץ תרצ"ב (בארכיון המזרחי והפועל המזרחי (להלן: אהמה"פ), תיק 115 ג'); 'קבוצתנו' (בהוצ' רודגס), גליון 12, מכ"ב סבת תרצ"ו (17.1.1936).

33. אורליאן, עמ' 11.

34. שם, עמ' 10-11; וכן רשימתו של יוסף הראל על כפר יעבץ בארכיון סירת צבי (להלן: אס"צ); וכן 'נתיבה', ט"ו אלול תרצ"ו (3.9.1936), עמ' 3.

35. אורליאן, עמ' 11; ור' 'יומן המשק' (בהוצ' רודגס), מס' 3, ט"ז כסלו תרצ"ז (30.11.1936).

36. עומן מ' ב'הצופה', י"ד מנחם-אב תשמ"ג (24.7.1983); ור' ב'נתיבה', ת' אייר תרצ"ז (30.4.1936), עמ' 4; וכן 'ההדר', סיון תרצ"ו, עמ' ל"ג.

37. 'קבוצתנו' (בהוצ' רודגס), גליון 12, כ"ב סבת תרצ"ו (17.1.1936), עמ' 1.

מלבד החברים הנ"ל, שבאו מרודגס, היו עוד שתי קבוצות, שהיוו את החלק הוותיק של 'רמת השומרון': חברי 'החלוץ המזרחי' מצ'כיה וכן חברי הבח"ד מגרמניה. קבוצות אלו הקימו בתרצ"ו (1936) את קבוצת 'ירושלים', שהתקיימה באופן עצמאי כחצי שנה בסירת שלום על-ידי נס ציונה,³⁸ ולאחר מכן הצטרפה לקבוצת 'מגד'. כך הגיע מספר החברים לשישים, ולכן הוחלט להפסיק לזמן מה את הקליטה של עולים חדשים, כדי לגבש את כל החברים לקבוצה אחת.³⁹

לפרנסתם עסקו, מלבד העבודה בפרדסים, גם בעבודות בנין, בירקות ובמספוא: היתה גם נגריה.⁴⁰ הקבוצה חכרה מפיק"א שטח בן 150 דונם, כי קיוותה שהתוצרת משטח זה תוציא את הקבוצה ממצוקתה הכלכלית. אחד הדברים, שעייב את התפתחות הקבוצה, היה מצב השיכון. כשמספר החברים התקרב ל-70, היו רק 2 בתים ו-8 אוהלים. רבים לנו באוהלים ישנים, ששימשו להם מחסה מפוקפק מאוד מפני גשמים וקור.⁴¹

במשך הזמן התפתחה פעילות תרבותית ענפה. ניתנו שיעורים קבועים בעברית, תנ"ך, משנה ותלמוד.⁴² כשמונה שנים ישיבה קבוצת 'רמת השומרון' בפרדס חנה, עד שייסדו את הקיבוץ בארות יצחק כ-5 ק"מ מעזה בכ"ב בשבט תש"ג (28.1.1943).⁴³

קבוצת 'אריה'

בכ"א בסיון תרצ"ד (4.6.1934) נקלטו ברודגס חברי הקבוצה הראשונה של עליית הנוער הדתי, שמנתה 56 בנים ובנות. לאחר שנסתיימו שתי שנות ההכשרה של צעירים אלה, הוחלט לצאת מרודגס. התגבש גרעין קטן, שרצה ביצירת קיבוץ עצמאי ולא בהצטרפות למשק קיים. בסיון תרצ"ו (יוני 1936)⁴⁴ יצאה קבוצת צעירים כפולגת עבודה וכקבוצה הרביעית שיצאה מרודגס למקום חדש, שבו ישדירו את עצמם לחיי קיבוץ. המקום החדש היה כפר-יונה, שבו היו מאות דונמים של עצי הדר, אבל בגלל המהומות ומצב החרום לא רצו פועלים מן המושבות הוותיקות לבוא לקטיף, כי כפר-יונה היה סמוך לכפרים ערביים. כך יכלו חברי קבוצת 'אריה' לקבל עבודה בשפע. במקום הזה, בתרצ"ו (1936), קראה הקבוצה

38. ר' 'נתיבה', כ"ט תשרי תרצ"ו (15.10.1936), עמ' 2; וכן השוה את ההחלטה של ישיבת המועצה של 'חבר הקבוצות' (הדתיים) מח'ט' כסלו תרצ"ו בארכיון הקיבוץ הדתי (להלן: אקיד), ח' 3.

39. 'נתיבה', ט"ו אלול תרצ"ו (3.9.1936), עמ' 3; 'קבוצתנו', גל' 12, כ"ב טבת תרצ"ו (17.1.1936), עמ' 1; 'נתיבה', כ"ט טבת תרצ"ו (5.1.1937), וכן 'הד החלוץ', א' תשרי תרצ"ו, עמ' כ"ה.

40. 'נתיבה', כ"ב טבת תרצ"ו (5.1.1937).
41. עמינה, ג, בשערי עזה, תש"ט, עמ' 10; 'הצופה', י"ט טבת תרצ"ו (23.12.1937), עמ' 3; ור' את המכתב מהמחלקה להתיישבות חקלאית לארגון קבלני בנין ובעלי מלאכה מג' ניסן תרצ"ו (26.3.1936) באצ"מ, תיק S15/3468; ור' שם את החוזה מ-10.3.1936 בין הנהלת הסוכנות היהודית לבין הקבלן, י' הררי, בכרכור; וכן ר' ב'נתיבה', כ"ה סיון תרצ"ו (4.6.1937), עמ' 4.

42. ר' 'הצופה' שבהערה 41.

43. עמינה, עמ' 33-34.

44. ר' מכתב של רענן וויץ לשטרן בכ"ו אדר תרצ"ט (17.3.1939) באצ"מ S15/3071.

הצעירה לעצמה 'קבוצת אריה' על שמו של מדריכם הראשון והבלתי נשכח: אריה פיילכנפלד ז"ל.⁴⁵

כשהתקרב החורף נתמעטה העבודה בפרדסים הצעירים שבכפרי-יונה. גם מצב הבטחון הלך והחמיר. כל זה המריץ את 25 החברים לעזוב את כפרי-יונה, ולעבור באלול תרצ"ו (אוגוסט 1936) למושב גדולה, חדרה, שבה עשו כשלוש שנים עד שנוסד קיבוץ, שדה אליהו בעמק בית-שאן. השפעה רבה היתה על חברי הקבוצה, עוד בכפרי-יונה, למדריכם, שיצא איתם מרודגס לתקופה של יותר משנה: הרב גדליה אונא, שהיה ד"ר לביולוגיה. הלה נתן שיעורים רבים, היה אחראי על הפעילות התרבותית, דן עם חניכיו על שאלות רבות, הקשורות להלכות התלויות בארץ-ישראל, והתייחס לכל שאלה שבקבוצה. גם השתתף בפתרון הדאגות היומיומיות.

כך גם מובן, שמהיום הראשון לשהותם בחדרה תפס העיסוק התרבותי מקום חשוב בחיי החברה. בערבים התקיימו שעורים ביהדות (תנ"ך, משנה וגמרא) וגם בלשון העברית, הוקמה ספרייה שימושית וסודר חדר קריאה. הוציאו גם עיתון בשם 'בעלות'.

היתה גם בעייה של חוסר עבודה, אולם הקבוצה הצליחה להכות שרשים במקום החדש על-ידי אשראי והלוואות. בינתיים הגיע מספר החברים ל-37 (29 בחורים ו-8 בנות), חלקם - מהגרעין ברודגס וחלקם - מהחברים הבודדים, שהצטרפו במשך הזמן. קרוב ל-30 איש יצאו כל יום לעבודה בפרדסים, חוץ מכמה בעלי מלאכה, שעבדו כפועלים שכירים.

בני הקבוצה בנו גם בתים במחנה שלהם בחדרה. כן הוקמו בעזרתה הכספית של הסוכנות היהודית ענפי חקלאות למשק-עזר, לאחר שהק"ל העמידה לרשותם 13 דונם על-יד תחנת הרכבת.⁴⁶ כן נרכשו אינונטר חי וכלים שונים. להשלמת הקבוצה באו בוגרים מחברות הנוער הדתיות וחלוצים מההכשרות בחו"ל. לאחר שהאחרונים נכנסו לקבוצה, גבר בה שוב הדיבור בגרמנית, ולכן פתחו החברים הוותיקים בפעילות להגחלת העברית לעולים החדשים.⁴⁷ בסוף קיץ תרצ"ו (1937) נחנכו הדירות וחדר האוכל, שהוקמו ע"י הסוכנות היהודית והמחלקה הגרמנית.

45. המקורות העיקריים לפיסקה זו ולכל התיאור של קב' אריה: בר גיורא נ', שדה-אליהו, ירושלים תשס"ז, עמ' 15-26; דניאל ש', באהלי תורה ועבודה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 62-70; שדה-אליהו - 40 שנה (תרצ"ט-תשל"ט, 1939-1979), עמ' 19, 29; 'נתיבה', י"ב אייר תרצ"ז - 22.4.1937, עמ' 4; שם, כ"ז כסלו תרצ"ז - 11.12.1936, עמ' 2; 'בעלות', מס' 1, ר"ח אדר תרצ"ז, עמ' 32; 'זרעים', ניסן תרצ"ז, עמ' י"ג; שם, סיון תרצ"ז, עמ' ו'; 'חינוך' (בגרמנית), מאי 1938, עמ' 8-9; 'עלונים', אלול תש"ז, עמ' 27-28; רשימה על קב' 'אריה' באק"ד, ח' 1, מאת א' בלוששטיין; וכן מכתב מקב' 'אריה' לגב' הנרייטה סולד ב'חינוך' (באנגלית), פברואר-מרץ 1940, עמ' 16; ור' רשימה בגרמנית בתיק של משה כהן באק"ד.

46. רשימה על קבוצת 'אריה' מאת א' בלוששטיין באק"ד, ח' 1.
47. הוכחה מעניינת לגרמניותם של חברי הקבוצה: בישיבה בח'ס' כסלו תרצ"ז של מועצת 'החבר' של הקבוצות הדתיות' (היום: 'הקיבוץ הדתי') נקבע, שכל אחת מ-6 קבוצות ההכשרה, שהיו קיימות אז, צריכה להוציא מתוכה שליח אחד (או שניים). לגבי קבוצת 'אריה' נקבע במפורש, ש"שליח קבוצת 'אריה' יפעל רק בהכשרת הנוער בגרמנית' (כפרטי-כל מוכירות החבר באק"ד).

בתרצ"ח (1938) הגיע מספר החברים ל-45, מהם 13 חברות, כשרובם עבדו במטעים, אחרים עבדו בנגריה המקומית, במסגרות, במאפיות ובענפים חקלאיים שונים. בזמן שרוב חברי הקבוצה שהו בחדרה, נשלחו כמה מהם לאחד המשקים בעמק יזרעאל, כדי שיכירו ענפים שונים של המשק.

מלבד העבודה בחוץ נעשו גם דברים חשובים וחדשים בתוך הקבוצה: ניסעו שניים וחצי דונמים ירקות לאספקה עצמית, כ"כ הכשירו שטח של 3 דונמים לנטיעת תפוחי-אדמה. לאחר שהות של 3 שנים בחדרה עברו באביב תרצ"ט (1939) חברי קבוצת 'אריה' לאל-ערידה עליידי טירת-צבי; שם הוקם עליידים קיבוץ שדה-אליהו.⁴⁸

קבוצת 'אמונים'

54 מחניכי עליית הנוער הדתי ייסדו בסיון תרצ"ח (יוני 1938) את קבוצת 'אמונים', שהיתה הקבוצה השנייה של בוגרי עליית הנוער (לאחר קב' 'אריה'). אותם חניכים קיבלו את הכשרתם במקומות שונים: חלק בא מקבוצת רודגס ואחרים באו מקבוצות עליית הנוער הדתי בשדה-יעקב ובעיר-נגנים עליידי חיפה. זאת היתה, איפוא, הקבוצה החמישית, שלפחות חלק מחבריה שהו ברודגס תקופה ממושכת לפני שהצטרפו לקבוצת הכשרה חדשה.⁴⁹

תחילה עבדו הצעירים בשלוש פלוגות עבודה: במפרץ חיפה (כבישים וחרושת), בכפר יונה (פרדסים ושמירה) ובבת שלמה. בתחילת שנת תרצ"ט (נובמבר 1938) התרכזו כל החברים בנחלת יהודה עליידי ראשון לציון, שם גרו רובם בצריפים, אך אחדים ישנו באוהלים בלבד. החברים עבדו שם בבתי חרושת ובחקלאות, פיתחו משק עזר מגוון וחכרו אדמות וכרמים. אולם בעיית חוסר העבודה לא נפתרה,⁵⁰ ולכן נשלחו פלוגות עבודה של חברי הקבוצה לשישה מקומות: בת שלמה, קרית שמואל, כפר יהושע, כפר חסידים, בית שאן ויריחו.

מבחינה תרבותית נעשו מאמצים רבים לקיים שעורים והרצאות, בעיקר בנושאי יהדות שונים. בשבת היו מתקיימים כחמישה חוגים והרצאות. לעיתים אירחה הקבוצה בשבת מרצה-אורח, שהיה נותן שיעור ו/או הרצאה.⁵¹

לאחר שקבוצת 'אמונים' שהתה בנחלת יהודה כ-8 שנים, עלו חבריה להתיישבות קבע לעמק בית-שאן בט"ו בשבט תש"ו (17.1.1946), ובו ביום ייסדו את עין-הנציב, הקיבוץ הדתי השלישי באותו איזור.⁵²

48. וראה בהמשך דיונונו על שדה אליהו.

49. חלק חשוב של האמור בסעיף זה מבוסס על הסיכום של קיבוץ 'הקיבוץ הדתי', עמ' 13, באס"צ; וכן השה: מ. אגמון, 'עין הנציב', בהוצ' המדור הדתי במחלקה לנוער והחלוצ של ההסתדרות הציונית, ירושלים, תשי"ד - 1954, עמ' 58, 60 (להלן: 'עין הנציב').

50. 'עין הנציב', עמ' 64, 66.

51. 'השה את הידיעות בעיתוני 'הצופה' הבאים, שהופיעו כולם בתרצ"ט: ס"ו, י"ט טבת; י"ח, כ"ה שבט; א', ח', י"א, כ' ניסן; כ"ז אייר; י"ב, י"ט, כ"ג סיון; ג' תמוז.

52. 'עין הנציב' (ר' הערה 49) עמ' 85.

קבוצת 'שח"ל'

קבוצת 'שח"ל' נוסדה בשנת תר"ץ ברחובות ע"י שמונה חלוצים מגליציה המזרחית ומרומניה.⁵³ הקבוצה נקראה על שמו של ר' שמואל חיים לנדוי, מנהיג 'הפועל המזרחי', שנפטר שנתיים לפני כן (תרפ"ח). לאותם חלוצים הצטרפו מספר חלוצים דתיים מבוקובינה שב רומניה, מלסביה, מליטא ומפולין.⁵⁴ תחילה פעלה הקבוצה רק כקבוצת עבודה, כמו שנהגו אז רוב קבוצות 'הפועל המזרחי'. רק בחורף תרצ"ג (1933) הוזכרה הקבוצה כקבוצת הכשרה קיבוצית של ממש.

אחרי כשנה עזבו שישה חברים בטענה, שהמצב הכספי והחברתי היה קשה. נשארו אז שישה חברים, כולם מרומניה, שהאמינו "שאפשר להיות חיי קבוצה", וקיוו "שיעלה בידנו גם לצאת את הסבך הכספי...".⁵⁵ במשך כשנה (תרצ"ב-תרצ"ג, 3-1932) תוגברו אותם חלוצים ע"י חברים מסלונקי. בשתי נקודות אלה, החברתית והכספית, היה מצבה של קב' שח"ל פחות טוב מזה של קב' רודגס. שתי הקבוצות היו קבוצות הכשרה הקיבוציות הראשונות, שהתארגנו באותה שנה (תר"ץ, 1930). מצבה הכלכלי-משקי של רודגס היה חזק למדי כבר מההתחלה בניגוד למצבה של קב' שח"ל, שלא יכלה להסתדר מבחינה משקית. זאת ועוד: לרודגס היה עורף תנועתי מאורגן בגרמניה, ואילו "חיל המילואים, שעמד לרשות קב' שח"ל היה מצומצם, ולא היה בו כדי להבטיח את גידולה הטבעי של הקבוצה",⁵⁶ כי 'ה'חלון המזרחי' באירופה המזרחית לא חנך את תניכיו לחיי שיתוף כקבוצה, ועיקר תפקידו היה לארגן את ההכשרות בחו"ל, כדי שחלוציהן יקבלו רשיונות עלייה [...].⁵⁷

בקיץ תרצ"ג (1933) עלתה הקבוצה על מגרש בן 5 דונם, שקיבלה מהקק"ל, והתחילה להתבסס. העזיבות פסקו, אבל כמעט ולא הצטרפו לקבוצה חברים חדשים. וכך היו אז בקבוצה לא יותר מ-12 חברים.⁵⁸ לכן מצבה החברתי של הקבוצה הלך והתדרדר: לאחר שהחלו הבריורים על סיבת המשבר, הגיעו למסקנה, "שכל עוד לא תבוא חוספת אנשים, לא תוכל הקבוצה להתקיים, ומכיוון שלא נראתה באופק שום תקווה לעלייה קרובה, התליטו החברים לפזר את הקבוצה", אך כמה חברים לא השלימו עם הרעיון הזה וביקשו עזרה מהוועד"פ של 'הפועל המזרחי'.⁵⁹

53. המקורות העיקריים לסעיף זה: א) רשימה על קב' שח"ל באט"צ; ב) 'נתיבה' מ"ד כסלו תרצ"ה (21.11.1934), עמ' 2. ר' אפרים יעיר, קבוצת שח"ל ברחובות, בשרגאי ב', כתב עת לחקר הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, תשמ"ה, עמ' 237-243.

54. דון יחיא' ש', המרד הקדוש, תל-אביב, תש"ך, עמ' 223; 'נתיבה', ה' סיון תרצ"א, עמ' 14.

55. מכתב מחברי קב' שח"ל לועד"פ של 'הפועל המזרחי' מסי' מרחשון תרצ"א באהמה"פ, תיק 91 א'.

56. קצבורג, עמ' 42.

57. אורליאן מאיר, הקיבוץ הדתי והתפתחותו, ת"א, תש"ו, עמ' 12.

58. 'נתיבה', י"ד כסלו תרצ"ה, עמ' 2.

59. אורליאן, עמ' 12-13.

בערך באותו זמן עלתה ארצה הפלוגה הראשונה מקיבוץ 'עובדיה' שבסלבקוב (בגליציה המערבית). הפלוגה הזאת, שגם היא נקראה בשם 'עובדיה' וכללה 9 חברים, התיישבה בהרצליה כקבוצה עצמאית. קבוצה זו, לאחר עלייתה, שמרה על קשר הדוק עם החברים בסלבקוב. גם לקבוצת 'עובדיה' לא היו סיכויים גדולים לגדול ולהתפתח ע"י תוספת כוחות מחו"ל. כ"כ לא איפשרו חבריה המעטים התפתחות רגילה וסבירה של הפלוגה.⁶⁰

כתגובה על הבקשה לעזרה מאת כמה מחברי קב' 'שח"ל', קרא הוועד של 'הפועל המזרחי' לנציגי שתי הקבוצות, שח"ל ועובדיה, לישיבה משותפת, כדי לברר את האפשרות לאיחוד הקבוצות. הוחלט להעביר את ההצעה לדיון בקבוצות. לאחר שנתקיימו בקב' שח"ל כמה שיחות-בירור, נתקבלו כמה החלטות, וביניהן: "א) אחרי בירור אידיאולוגי מקיף באה הקבוצה (שח"ל) לידי מסקנה, כי רעיון 'תורה ועבודה' מתגשם אך ורק בחיי חברה על בסיס הרעיון הקיבוצי הדתי...; ב) את הצעד הראשון לאיחוד התנועה הקיבוצית הדתית בארץ רואה הקבוצה באיחודה עם 'עובדיה'".⁶¹

לאחר כמה פגישות בין חברי שתי הקבוצות עברה בל"ג בעומר תרצ"ד (3.5.1934) פלוגת 'עובדיה' בהרצליה למחנה של קבוצת שח"ל ברחובות. באשר לשמותיהן של שתי הקבוצות הוחלט לוותר על השמות הקודמים של הקבוצות ולקרוא לקבוצה החדשה בשם: 'הקבוצה המאוחדת' של 'הפועל המזרחי' ברחובות' [...]

בזמן היווסדה מנתה 'הקבוצה המאוחדת' 25 חברים, ואילו בחורף תרצ"ה (סוף 1934), קצת יותר מחצי שנה מאוחר יותר, היו בקבוצה 42 נפשות, 22 בנים ו-20 בנות, שבאו מ-6 ארצות: פולין, רומניה, ליטא, גרמניה, לטביה וא".⁶²

אחד מרעיונות היסוד של קבוצת שח"ל היה, שיש לבנות את הקבוצה על הרעיון הקיבוצי ועל מיוזג גלויות ולא על חברים מארץ אחת, כמו שרודגס עשתה. לכן קלטה הקבוצה חברים מגלויות שונות, גם בעידוד המוסדות. מצד שני, לא סייעו אותם המוסדות לביסוסה של קבוצת שח"ל באותה מידה, שבה סייעו ליתר הקבוצות.⁶³

העבודה התרבותית התפתחה יפה, התקיימו הרבה שיעורים, בעיקר ביהדות. ניתנו סקירות ושיחות על נושאים אידיאולוגיים ופוליטיים, כן יצא עתון קיר פנימי: כפנים.

'הקבוצה המאוחדת' נשארה ברחובות עד תמוז תרצ"ז (1937), כשהצטרפו רוב חבריה לחלק מקבוצת רודגס וכן לקבוצת משמר השרון שבכפר יעבץ, כדי לייסד את סירת צבי, הקיבוץ הדתי הראשון.⁶⁴

60. 'חינו', עיתון מקודש לחיים הקיבוציים בתנועת 'תורה ועבודה', סלבקוב, אייר תרצ"ד, עמ' 13-14.

61. אורליאן, עמ' 14-13.

62. שם, עמ' 15; וכן 'נתיבה', י"ד כסלו תרצ"ה. גם חלק חשוב של המשך דיונונו בסעיף זה מבוסס על מקור זה; וכן השוה שם, ס"ו אלול תרצ"ו, עמ' 3.

63. 'נתיבה', מכ"ט תשרי תרצ"ז - 15.10.1936, עמ' 2.

64. 'נתיבה' מ"ד כסלו תרצ"ח; וכן ר' ברשימה על קב' שח"ל באט"צ.

'קבוצת אברהם'

הפלוגה הראשונה של 'קבוצת אברהם' עלתה ארצה באדר תרצ"ד (פברואר-מרס 1934).⁶⁵ חברי קבוצה זו באו ממוגי 'בני עקיבא' בגליציה המזרחית, שהחלו להתארגן בתר"ץ (1930) בגלל התסיסה החלוצית, שהורגשה בקרב הנוער היהודי בפולין כתגובה על מאורעות תרפ"ט בארץ-ישראל. בחשון תרצ"ב (1931) נתקיים בלובי כינוס של מדריכי 'בני עקיבא', ובו הוחלט על כיוונם החלוצי של 'בני עקיבא' ועל חובת העלייה. באשר להגשמה הגיעו למסקנה, שצריכים ליצור קבוצה עצמאית. בחורף תרצ"ג (1933) הוקמה בקוסוב קבוצת 'בני עקיבא', שמגמותיה היו כדלקמן:

- * רצו להמשיך את התיישבות 'הפועל המזרחי', שהחלה אז להופיע ככוח עולה ומעודד.
- * רצו לחנך חברים נאמנים לתנועה, לאחר שהגיעו שמועות, שחלוצים מפולין ומגליציה החלו לעזוב את שורות 'הפועל המזרחי'.
- * ב'בני עקיבא' רצו לראות את היהודי השלם. כמו־כן "שאפו להגיע להעמקת ההכרה הדתית ולעקביות בשמירת המצוות".⁶⁶

על חברי קבוצת 'בני עקיבא' השפיעה אז 'המלחמה' בתנועת הציונית על השבת והכשרות בארץ-ישראל. את הפתרון ראו דווקא בהגברת הכוח של הציבור הדתי-הבונה בא"י ובמיוחד בגידול 'הפועל המזרחי'. את הקמתן של קבוצות דתיות ראו כאמצעי החשוב ביותר למטרה זו. ב"ב בחשון תרצ"ד (1.11.33) הוחלט, שקבוצת-העלייה תשא את השם "קבוצת אברהם" על שמו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב הראשי של א"י דאז, כי שם זה היה סמלי לשאיפת 12 הצעירים – שהיוו אז את הגרעין הקיבוצי הראשון: "חיי תורה שלמים וטוהר מוסרי-חברתי, כפי שבאו לידי ביטוי נעלה בתורת הרב" (קוק).

באדר תרצ"ד (1934) עלתה לא"י הפלוגה הראשונה של 'קבוצת אברהם'. פלוגה זו מצאה את התנועה הקיבוצית הדתית בראשית דרכה (כי התחילה בתר"ץ, 1930) ובמצב הקשה. מחוץ לקבוצה הראשונה, רודגס, שהחלה לגדול ולהתפתח, היו 2 קבוצות אחרות, שח"ל ועובדיה, במצב קשה מאוד. מלבד זה השפיעה השפעה לא מעודדת התפוררותן של שתיים מקבוצות ההכשרה הקיבוציות הראשונות: קבוצת 'יבנה' בכפר סבא והקבוצה הראשונה של 'בני עקיבא' בפתח תקוה. לאחר שעלה בידי מוסדות 'הפועל המזרחי' לאחד את קבוצת 'עובדיה' מהרצליה עם קבוצת שח"ל מרחובות ולהקים שם את 'הקבוצה המאוחדת', הצטרפה אליה לזמן מה גם קבוצת 'אברהם' [...].

בראשית תרצ"ה (1934) עלתה ארצה הפלוגה השנייה של 'בני עקיבא' בגליציה. אז החליטו חברי 'קבוצת אברהם', כי הקבוצה תתחיל לפעול כקבוצה עצמאית. בערב שבועות תרצ"ה

65. רוב חברי הסעיף הוה מבוססים על רשימתו של דוב קנוהל ב'גוש עציון', 50 שנות מאבק ויציירה, כינס ועיבד יוחנן בן-יעקב, תשל"ח, עמ' 37-43; וכן השוה את דברי דוב קנוהל בפרקי כפר פינס, בעריכת רוטשטיין, תשמ"ג, עמ' 93-97; והשוה את רשימתו של ש' דניאל בתוך באהלי תורה ועבודה, תרצ"ח, עמ' 71-73.

66. גוש עציון (ר') בהערה הקודמת, עמ' 38. גם המובאה, שבסוף הפיסקה הבאה, נמצאת באותו עמוד.

(1935) עברה הקבוצה לכפר פינס, כי עלייד המושב הדתי הזה העמידה הקק"ל חלקת אדמה לחשונה.⁶⁷ למרות כל הבעיות לא הופסקו הקשרים עם 'בני עקיבא', ולכן מפעל ההכשרה בגליציה התרחב. התפתחו גם הקשרים בין הקבוצה לבין 'בני עקיבא' בא"י. חברי הקבוצה החלו לעסוק רבות בהדרכה (בפרדס-חנה, חדרה, כפר-פינס), ומצד שני ביקרו מדריכי 'בני עקיבא' אצל חברי הקבוצה [...].

בקץ תרצ"ז (1937) קלטו בני 'קבוצת אברהם' את קבוצת ההכשרה השניה של 'בני עקיבא' בא"י. במשך ארבעה חודשים הדריכו בעבודה ובפעולה תרבותית על אף מצבם החומרי הקשה. באותו זמן החליטה מועצת חבר הקבוצות של 'הפועל המזרחי' לכוון 'קבוצת אברהם' את העלייה החלוצית-דתית מפולין, גרמניה וצ'כיה, כדי להוציא את הקבוצה למרחב. גם את חברי 'בני עקיבא' מצ'כיה כיוונו לקבוצה זו.⁶⁸ החברים האחרונים נקלטו יפה, ומאו החל תהליך של גידול מתמיד של הקבוצה. בסוף קץ תרצ"ז (1937) מנתה הקבוצה 25 חברים.⁶⁹ בעקבות עלייה אחרונה זו זכתה הקבוצה גם בעזרה הכספית מהמחלקה להתיישבות יהודי גרמניה. וכך יכלו החברים לשפר את תנאי החיים, וזאת לאחר שגמרו לבנות חמישה חדרי שינה וחדר אוכל, ולאחר שהרחיבו גם ענפי משק שונים, כמו הירק, הכוורת והלול.⁷⁰

אחר כך נקלטו עולים חדשים, שבאו הן מ'קבוצת אברהם' המקורית בקוסוב (שבגליציה המזרחית), מקבוצת 'עובדיה' בסלבקוב (שבמערב גליציה), מקבוצת 'ראשית' בוילונקה (בפולין), הן מ'ברית חלוצים דתיים' בגרמניה ומ'בני עקיבא' בצ'כיה. עם עולים אלה הגיע מספר החברים ב'קבוצת אברהם' ל-50. באביב תרצ"ט (1939) נקלטו בקבוצה הרבה עולים מפולין וצ'כיה, שהגדילו את מספר חברי הקבוצה ל-85. באותו קץ תרצ"ט (1939) עבר חלק מהחברים בסלילת הכביש דרך כפר פינס, וחלק אחד עבר חודשים אחדים בכפר הרואה.⁷¹ קשה היתה בעיית הבטחון בעקבות המאורעות. בחורף תרצ"ט (1939) התחילו החברים להתאמן. שניים מחברי הקבוצה קיפחו את חייהם. בג' באב תרצ"ח (31.7.1938) הותקפה הקבוצה באופן פתאומי, שיכול היה לגרום לאסון קשה: ערבי אחד שלבש בגדי פועל עברי, ושהיה אחד מתוך כנופיה של 8 איש, הגיע עד חדר האוכל ודרך הפתח הפתוח כיוון את רובהו לקבוצה בת 12 חברים, שהיו אז באותו מקום. התפתח קרב עז, ולגודל הפלא אף אחד מחברי הקבוצה לא נפגע.⁷² מאז ובמשך חודש ימים לא עבר לילה בלי התקפה של ערבים על אחד מישובי הסביבה. אף הקבוצה עצמה הותקפה לא פעם מכיוונים שונים.⁷³ בעקבות כל האירועים הבטחוניים האלה התלכדה החברה, הוגברו אימוניהם של החברים, וכן עלה כושר

67. אורליאן, עמ' 15; וכן ר' 'נתיבה', י"ז סיון תרצ"ה (18.6.1935), עמ' 3.

68. והשוה בפרטיכל ישיבת מועצת חבר הקבוצות ב"ד-ט"ו תמוז תרצ"ז (באק"ד).

69. 'הצופה', כ"ג אלול תרצ"ז (30.8.1937), עמ' 3; והשוה 'נתיבה', י"ח תשרי תרצ"ז (4.10.1936).

70. 'קולנו', ערב פורים תרצ"ח, עמ' 13; וכן ר' 'נתיבה', ט"ו אלול תרצ"ז (3.9.1936), עמ' 3.

71. 'קולנו', תשרי ת"ש, עמ' 12.

72. וכן ר' בעלון של מזכירות חבר הקבוצות, מס' ה', מכ"ט תמוז תרצ"ח, עמ' 9.

73. ור' הצופה, י"ח סבת תרצ"ט (9.11.1939), עמ' 2. לכל ענייני הביטחון - ר' גם פרקי כפר פינס, עמ' 53.

91, 93-96.

הגנתם. גם החברות קיבלו תפקידי שמירה. סידרו גם גדר צבאית מסביב לכפר פינס ול'קבוצת אברהם'. גם נבנתה חומת מגן מסביב לצריפי הדירה. 'קבוצת אברהם' נשארה בכפר פינס עד כ"ה בניסן תש"ג (30.4.1943), שבו עלו 13 ראשוני הקבוצה להתיישבות בהרי חברון וייסדו את כפר עציון.⁷⁴

הקבוצה הראשונה של 'בני עקיבא'

כשנתיים לאחר שנוסד ארגון 'בני עקיבא' בישראל, אחרי ט' באב תרצ"א (1931), יצאו חמישה חברי 'בני עקיבא', 3 בנים ו-2 בנות, מסיניף ירושלים להקים את קבוצת 'בני עקיבא' על אדמת סלבנדי בפתח תקוה על-ידי קבוצת רודגס הנ"ל,⁷⁵ כדי להגשים חיים דתיים ומוסריים על יסוד עבודה.⁷⁶ מייסדי הקבוצה רצו להמשיך את הרעיונות החברתיים-מוסריים של קבוצת הנצי"ב, אחת מקבוצות ההכשרה המיוחדת של 'הפועל המזרחי' בשנות ה-20.⁷⁷ החברים הגיעו למסקנה, שחיים יהודיים שלמים אפשריים רק במקום, שבו אין כל השפעה לרכוש ולהון פרטי. מכאן הגיעו לרעיון, שהביטול המוחלט של הקניינים הפרטיים יכול להביא את האדם הן להתעלות דתית-מוסרית והן ליחסי אהבה ורעות מיוחדים בין איש לרעהו. וביטויים לכך בקבוצה: החיים החברתיים היו אינטימיים ועשירים מאוד וכל הקניינים הפרטיים בתוכם בוטלו. אפילו המכתבים הפרטיים, שהחברים קיבלו מהוריהם, נחשבו לנכס הכלל ונקראו בציבור. רוב החברים היו בגיל 16-17.

שניים היו המניעים העיקריים לייסודה של קבוצת 'בני עקיבא' הראשונה:

א. השפעתן של שתי קבוצות ההכשרה הראשונות של 'הפועל המזרחי', רודגס בפתח-תקוה ושח"ל ברחובות, שנוסדו בתר"ץ (1/1930), ושאיורו יפה את חברי הגרעין הקיבוצי של 'בני עקיבא'.

ב. הרצון לפתוח ולהרחיב את 'בני עקיבא' באמצעות הקבוצה, שעליה יהיה לשמש מרכז גם לארגון עצמו וגם לתנועתו הקיבוצית. בקבוצה יהיה גם מושבה של ההנהלה הארצית של הארגון, ממנה יופק רעיון התנועה ואליה יכוונו חברי הארגון ובוגריו [...].

74. גוש עציון, עמ' 73-74; וכן ר' פרקי כפר פינס, עמ' 92.

75. ר' לעיל תחילת פרק ב.

76. ואלו המקורות העיקריים לסעיף הזה: (1) ספר 'בני עקיבא' בעריכת י" לב, תשי"ט, עמ' 20-24, 33; (2) אורליאן, הקיבוץ הדתי והתפתחותו, תש"ו, עמ' 11; (3) קצבורג, עמ' 42-43; (4) סיכום על קבוצת 'בני עקיבא' באט"צ; (5) גרדי נ', פרקי חיים של חלוץ דתי, חלק ב', תשל"ט - 1979, עמ' 118-119; (6) אליאש י"א, מעשה הבא בחזון, תשמ"ג, עמ' 97-150, 162; (7) זכרונות מלאה ספיר-תירוש על הקבוצה באאב"ע; (8) 'ההד', תמוז תרצ"ג, עמ' ו'; (9) 'נתיבה', ח' אלול תרצ"א, עמ' 44; שם, ג' תשרי תרצ"ב, עמ' 55; שם, י"ב כסלו תרצ"ב, עמ' 112, 129; ר"ח אלול תרצ"ב, עמ' 220; כ"ו חשוון תרצ"ג, עמ' 295; י"ד ניסן תרצ"ו, עמ' 5.

77. ר' פרק 2 (ב), סעיף 6, עמ' 76-79, בדוקטורט של ח. פלס: 'ההתיישבות הדתית בא"י בשנות ה-20 וה-30'.

לאחר שלוש שנים, בהן התקשתה הקבוצה להתקיים, הוחלט לפרקה. הסיבות העיקריות לכשלונה של קבוצת 'בני עקיבא' הראשונה⁷⁸: מבחינה כלכלית – לא היו לקבוצה כל יסודות כלכליים בריאים, מבחינה חברתית: מספר החברים היה מועט למדי ולא היה חיל-מילואים.⁷⁹ הקבוצה נוסדה לפני ש'בני עקיבא' התבססו; זאת היתה טעות גורלית. זאת ועוד: גישתם של חברי הקבוצה היתה תמימה מדי ולא מספיק מעשית. הקבוצה לא קיבלה גם עזרה כלשהי מבחוץ. ובאשר להכשרת החברים: אלו לא קיבלו הכשרה חקלאית מספקת. ולבסוף: בשנה האחרונה של קיום הקבוצה נתגלו חילוקי דעות מהותיים, שהביאו, יחד עם יתר הגורמים הנ"ל, לפיזור הנקודה.

כשלונה של הקבוצה הראשונה של 'בני עקיבא' היתה מכה קשה לארגון כולו, ובקושי התאוששו ממנו. בכל זאת היתה לקבוצה זו השפעה רבה על 'בני עקיבא', שבו המשיכו במשך 6 שנים לספח את הרצון לחדש את הקבוצה, עד שבת"ש (1940) נוסדה הקבוצה השנייה של 'בני עקיבא'.

לקראת הקבוצה השנייה של 'בני עקיבא'

כשלונה של קבוצת ההכשרה הראשונה של 'בני עקיבא' בחורף תרצ"ד (1934) השאיר רושם קשה על תנועה זו, אולם לא הירפה את ידי ההנהלה הארצית של 'בני עקיבא', שהחליטה כחצי שנה לאחר פיזור הקבוצה הראשונה "להגביר את החינוך הקיבוצי", וזאת "מתוך הכרח שרעיון 'תורה ועבודה' מוצאת ביטוי המלא רק בחיים קבוציים דתיים". זאת ועוד: "ההנהלה הארצית [של 'בני עקיבא'] מייסדת [מתכוננת ליסד] קיבוצי-הכשרה בשביל חברי הארגון.⁸⁰ אותן הנימות הושמעו גם בפגישת המדריכים בפסח תרצ"ו (1936), שבה הוחלט, בין היתר, להמריץ את המדריכים להגברת החינוך הקיבוצי המאורגן", כי "קיומה של קבוצת 'בני עקיבא' ופירוקה החדירו את ההכרה בחשיבות" הקבוצה [...].⁸¹

בי"ז באלול תרצ"ז (24.8.1937) פנה סניף חיפה של 'בני עקיבא' לכפר גדעון "בקשר לסידור קבוצת נוער מחברנו להכשרה חקלאית במושבכם".⁸² גיל הצעירים היה 17-19.⁸³

78. ר' 'אהלנו', בסאון השומר הרתי ו'בני-עקיבא' בפולין, שבט-אדר תרצ"ה, עמ' 10.
79. לגבי שתי הנקודות הראשונות בולט הניגוד בין חברי קבוצת 'בני עקיבא' לבין שכניהם מקבוצת רודגס, שהיו ריאליסטיים יותר, ובכל נושא קבע אצלם השיקול הכלכלי. זאת ועוד: מאחורי רודגס עמדה תנועת 'ברית חלוצים דתיים' בגרמניה ולכן היה לרודגס "חיל מילואים" מבוסס. וכך היה "הקור" הייקי-מערב-אירופי המפוכה בסופו של דבר מועיל יותר מהחוס וההתלהבות של קבוצת 'בני עקיבא', שחבריה לא פעלו מספיק לפי שיקולים רציונליים (ור' זרעים מכסלו-טבת תרצ"ז, עמ' ד'). ר' 'להלן הערה 84.
80. 'בתיבה', ד' אלול תרצ"ד, עמ' 3. שם הסיכום בין ההנהל"ר של 'בני עקיבא' לבין המזכירות של "הקבוצה המאוחדת".
81. ספר 'בני עקיבא', עמ' 33. גם המשך הסיפור מבוסס בחלקו על ספר זה, עמ' 33-37.
82. ר' מכתב מסניף 'בני-עקיבא' מחיפה לועד כפר גדעון מ"ז אלול תרצ"ז (24.8.1937) באצ"מ 1850/15.
83. גם המשך הפסיקה מבוסס על מכתב זה.
83. 'הצופה' מכ"ס טבת תרצ"ח (2.1.1938), עמ' 3.

ביקשו מגרש מתאים בכפר להקמת צריפי דירה, חדר אוכל ועוד. "מטרת הפלוגה [היתה]... לקבל הכשרה מקצועית... ליצירת קבוצת 'בני עקיבא'". בג' בחשון תרצ"ח (8.10.1937) עברה הפלוגה מ'קבוצת אברהם' לכפר גדעון, שבו עמדה לשהות כשנתיים. בכפר הזה היו אז כ-40 משפחות, חלקן מטרנסילבניה וחלקן מגרמניה. מספר חברי הפלוגה הגיע לבסוף ל-35 איש, מהם 7-8 בנות [...].⁸⁴

בשנה הראשונה לשהות הפלוגה בכפר גדעון נקבע, שכיוון הקבוצה הוא קיבוצי. בישיבת המועצה הארצית של 'בני עקיבא' באלול תרצ"ח (1938), סמוך להקמת הפלוגה העצמאית, הוחלט גם על הגדלת הפלוגה וגם על העזרה בסידורים שהיו דרושים לעצמאותה. לכן מובן, שעם הקמתה של קבוצת ההכשרה העצמאית של 'בני עקיבא' בכפר גדעון ראה ארגון 'בני עקיבא' את עצמו אחראי לקבוצה. זאת ועוד: ההנהלה הארצית של 'בני עקיבא' לא שכחה, כנראה, את הלקחים מכשלון הקבוצה הראשונה, שנבע, בין היתר, מהעדר חיל-מילואים. לכן הועבר חזר ללל הסניפים, שיצא ע"י הקבוצה בכפר גדעון: להפניית חברים חדשים לקבוצה יתארגן בחודש אדר תרצ"ח (1938) בכל סניף חוג-הכשרה, שיעמוד בקשרים הדוקים עם הקבוצה, ואמנם התארגן לפחות חוג-הכשרה אחד ובו 15 צעירים, ששאפו לחיות בקבוצת הכשרה.⁸⁵

כך התגבשה בכפר גדעון חברה קיבוצית ראשונה, בת קיימא, של 'בני עקיבא',⁸⁶ אך שתי בעיות קשות הפריעו לגידול הקבוצה: (א) הכרח בקליטת חברים חדשים; (ב) הצורך הדחוף לפתור את הבעיה הכלכלית של הקבוצה. זאת ועוד: מכיוון ששכר החברים היה זעום, כאמור לעיל, הצטבר גרעון שהעיק על החברים, שלא היו מסוגלים לכסות את ההוצאות. כמוצא היחיד מהמצב הקשה עברו החברים בראשית ת"ש (סוף 1939) לסירת צבי ולשדה אליהו,⁸⁷ בעמק בית שאן, שני הקיבוצים הדתיים היחידים אז. כך הוסרו מהחברים הדאגות הכלכליות ונתאפשרה להם השתלמות בענפי המשק השונים. מקבוצת ההכשרה בשני הקיבוצים הללו התפתחה לאחר שנים ספורות קבוצת 'עלומים', שייסדה את הקיבוץ 'סער' בנגב בתש"ז (1947), הקיבוץ הראשון ב'קיימא של 'בני עקיבא'.

קבוצות עליית הנוער הדתי

בעקבות עלייתו של היטלר בגרמניה, עלו ארצה אלפים רבים של צעירים יהודים בעיקר מגרמניה ומאוסטריה. עצם המפעל של עליית הנוער היה נסיון נועז ויחיד במינו, כי במסגרתו

84. המקורות העיקריים לסיפור של 'בני-עקיבא' בכפר גדעון: (1) הראיון עם מר גואלמן ב'י' אלול תשל"ח (12.9.1978); (2) 'הצופה' מב"ט טבת וז' שבט תרצ"ח (2.9.1.1938); (3) ספר 'בני עקיבא', עמ' 35-37, 143-144, 208-211; (4) 'השוער' 'זרעים', ער"ה תרצ"ז.

85. ר' 'הצופה', י"ט שבט תרצ"ח, עמ' 7; וכן בעיתוני 'הצופה' הבאים: ג' אדר א' תרצ"ח, כ"ב אדר א' תרצ"ח, כ"ב אדר ב' תרצ"ח, כ"ד שבט תרצ"ט, כ"ג ניסן תרצ"ט; וכן השוער ספר 'בני עקיבא', עמ' 36; ור' 'הדה' מכסלו תרצ"ט, עמוד השער הפנימי.

86. 'הצופה', י"ג אלול תרצ"ח, עמ' ט"ו; וכן ספר 'בני עקיבא', עמ' 37.

87. 'הדה', תשרי-חשון ת"ש, עמ' ט"ו; וכן ספר 'בני עקיבא', עמ' 37.

הועברו בני נוער יהודיים רבים לא"י, כדי ליצור חברה דתית לדוגמא. כבר מהתחלה השתתפה 'קבוצת רודגס' בקליטה של רבים מהצעירים הדתיים בתוכה, החל מיוני תרצ"ד (1934), אף על פי שבקושי היתה קיימת כ-4 שנים. קבוצה זו קלתה רבים כ"כ מנוער זה (56), שמספרם היווה מעמסה כבדה על המשק הצעיר, שהיה עליו להרחיב במידה רבה את ענפיו.⁸⁸

שתיים היו הסיבות שבגללן היתה קבוצת רודגס מוכנה לקלוט קבוצת נוער:

1. הגורם החינוכי; רצו לאפשר לנוער זה להתפתח ולגדול, כי לאחר עלייתו של משטר הנאצים לא היתה לנוער היהודי עוד אפשרות לכך.

2. הגורם הפנימי: קבוצת רודגס היתה זקוקה לקבוצת אנשים, שיתפקדו כמו כל יתר חברי הקבוצה הגדולה, אך מבלי שיהיו להם הדאגות הכלכליות.⁸⁹

שלוש היו התכונות העיקריות של עליית הנוער: (1) "עלייה בגיל צעיר משמונה עשרה; (2) אפשרות להתקבל לעבודה בארץ-ישראל בלי דאגות חומריות; (3) האפשרות לעבודה תרבותית במשך חצי יום".⁹⁰ הכיוון החינוכי של עליית הנוער, הכללי והדתי, היה קיבוצי, ורק אותו מותר היה להציע כמטרת החיים, ולכן נקבע כקו כללי בחינוך זה החינוך לחקלאות.⁹¹ אחת הבעיות החמורות של בני עליית הנוער היתה אכזבתם הקשה אחרי עלייתם ארצה, לאחר שעשו כמה שבועות במחנה הכנה בחו"ל, כי התנאים בארץ-ישראל היו שונים בהרבה ממה שתיארו לעצמם. ככל שקבוצות ההכשרה החדשות שהו זמן רב יותר עם בני קבוצות ההכשרה הוותיקות גברה אכזבתן כי צעירים אלה התייחסו עוד בחו"ל אל הקיבוץ, יותר מאשר למושב או למוסד, כמקום המתאים ביותר להגשמת הרעיון של 'תורה ועבודה'. אולם עכשיו, במקום להעריך את הקיבוץ הערכה חיובית, ראו הצעירים רק את כשלונות הקיבוץ.⁹² בעייה אחרת של חברות הנוער הדתי היתה הקשר עם התנועה, כי הנוער שנכנס לקבוצה לא ראה יותר מאשר את עצמו ואת קבוצתו, אך שאלות הקשורות לתנועה, ליישוב ולציונות היו זרות לו. כתוצאה מכך לא היתה לו ההרגשה, שהוא מהווה חלק מהיהדות הדתית, ולכן קל היה לו לפרוק את עול התורה והמצוות. גם החינוך התנועתי עליידי 'בני עקיבא' לא הצליח, כי ארגון זה לא השכיל לקשור לתנועה את בני עליית הנוער הדתי בעיקר בגלל ההבדלים במנטליות בין שתי החברות.⁹³

הקבוצה הראשונה של עליית הנוער הגיעה לרודגס בקיץ תרצ"ד (1934), לאחר שהונכו ב'ברית הנוער' הדתי-לאומי בגרמניה. צעירים אלו התכוננו מראש לייסד פלוגה עצמאית,

88. 'עליית הנוער (הדתי)', גליון ד', עמ' 3 (באק"ד, ח' 17); וכן 'בעלות', גליון ה', חשון תרצ"ה, עמ' 6-8; ור' מאמרו של פ' רוננבלט: "פרקי בראשית" (פגישת חברי רודגס) ב'הוצפה', כ"ז תמוז תשמ"ד (27.7.1984), עמ' 8.

89. 'עליית הנוער', שבהערה הקודמת, עמ' 9.

90. 'בעלות', גליון ב', ניסן תרצ"ו, עמ' י"ב (באק"ד, ח' 17).

91. בפרטיכל של הכינוס למדריכי עליית הנוער הדתי בכפר פינס בת' אלוול תש"א, עמ' 17.

92. 'בעלות', גליון ה', חשון תרצ"ח, עמ' 9.

93. מפרטיכל שבהערה 91, עמ' 7, 9; וכן השוה 'בעלות', שבהערה הקודמת, עמ' 13; וכן ר' 'דפים' (רודגס), כ"בתמוז תרצ"ח (21.7.1938), עמ' 2.

שתתקיים כל ימי חייהם. כמעט כולם התגברו על המשבר הנ"ל שלאחר עלייתם. הוכחה יפה לתפקודם הטוב ברודגס: כשרוב חברי רודגס חלו בטיפוס בתרצ"ה (1935) ניהלו בני הנוער חלק גדול של ענפי המשק. בתרצ"ו (1936), אחרי שעשו שנתיים ברודגס, יצאו לחדרה, שבה ייסדו את קב' 'אריה'. וכך החלו ליצור את האפשרות להשתתף בהקמת קיבוצים דתיים. ואמנם ייסדה קבוצת 'אריה' את הקיבוץ הדתי השני, שדה אליהו, באביב תרצ"ט (1939).⁹⁴ מיד אחרי המחזור הראשון של עליית הנוער הדתי ברודגס, בא לשם המחזור השני, שהיה שונה מהראשון בכמה בחינות: היו צעירים יותר, רובם באו מעיירות קטנות בגרמניה ובחלקם לא התחנכו בכלל בתנועת נוער, ולכן עמדתם הציונית והחלוצית היתה הרבה פחות מפותחת מזו של חברי הקבוצה הראשונה, שנראו כחניכים למופת זמן קצר לאחר עזיבתם את רודגס.⁹⁵ רודגס היתה המקום הראשון, שקלט רבים מבני מעליית הנוער הדתי, בהיותה קבוצת ההכשרה הראשונה והמבוססת ביותר. כך אפשר היה בהתחלה להפנות רק אליה מעלייה זו, כמו שבני עליית הנוער הלא-דתי הופנו כמעט כולם לקיבוצים כלליים. אולם הצרכים רבו, כי המשיכו לעלות צעירים דתיים רבים במסגרת הג"ל. באין מקום לצעירים בקבוצה דתית כלשהי, נמצא מקום לשלושים צעירים דתיים במושב הדתי הוותיק ביותר: שדה יעקב, אף על פי שהיה חשש, שבמושב לא יוכל להינתן החינוך הקיבוצי המתאים. תחילה ישן כל אחד אצל אחת ממשפחות המושב; לאחר מכן ישנו ואכלו במבנה אחד. כך יכלו להתפתח חיי חברה ויהדות מלאים. כל אחד מהצעירים עבד אצל אחד מחברי המושב. כמו ברודגס עבדו בבוקר, ואילו שעות אחה"צ הוקדשו ללימודים עיוניים. בסופו של חשבון קיבלו בני עליית הנוער במושב זה הכשרה טובה כפועלים חקלאיים. הוכחה טובה להצלחת הכשרה זו היתה, שלאחר תקופה של שנתיים ב'שדה יעקב' העדיפו רוב הצעירים מעליית הנוער את הקבוצה כצורת חיים [...].⁹⁶

מקומות הכשרה נוספים, שאליהם הופנו בני עליית הנוער הדתי בסוף שנות ה-30 היו: בתי 'צעירות מזרחי' בתל-אביב ובירושלים, הסקטור הדתי במקוה-ישראל, כפר פינס, קבוצת דמת השומרון ועפולה. מלבד זאת נבנה 'כפר הנוער הדתי' עלייד כפר חסידים, שנפתח בתרצ"ח (1938), כי לא היו מספיק מקומות קליטה למספר הרב של הצעירים הדתיים, שעלו לא"י בסוף שנות ה-30. יוזמי המפעל היו הקיבוץ הדתי והנהלת ברית חלוצים דתיים בגרמניה. חלק גדול מהבוגרים הצטרפו לגרעיני התיישבות, שייסדו אח"כ קיבוצים דתיים, או למשקים דתיים קיימים. כך סיפקה עליית הנוער הדתי הרבה חברים וחברות למשקי הקיבוץ הדתי, ובכך תרמה תרומה חשובה מאוד להתיישבות הדתית ולקיבוץ הדתי בראשית דרכו בפרט.⁹⁷

94. ור' 'ביבילות' הנ"ל (הערה 92), עמ' 11: על 'קב' 'אריה': ר' לעיל במאמר זה.

95. 'ביבילות' הנ"ל (הערה 92), עמ' 12; וכן ר' 'דפים' מכ"ס תמוז תרצ"ח (28.7.1938), עמ' 2.

96. 'חיינו' (בגרמנית), אוגוסט 1938, עמ' 9-10; ור' 'הצופה', כ"ד אדר א' תרצ"ח (25.2.1938), עמ' 7.

97. 'קבוצתנו' (רודגס), כ"ס טבת תרצ"ו (24.1.1936), גליון 13, עמ' 1-2; 'נתיבה', א' ניסן תרצ"ו (24.3.1936), עמ' 12; 'הדהד', תמוז-אב תרצ"ו, עמ' י"ג-י"ד; 'חיינו' (בגרמנית), אוגוסט 1938, עמ' 4;

'הצופה', ג' אדר תרצ"ט, עמ' 3; שם, ט' אייר תרצ"ט (28.4.1939); 'הדהד', תשרי-מרחשון ת"ש, עמ' י"ד-ט"ו; 'עליית הנוער הדתי' בכסלו ת"ש, בהוצאת הועדה לעליית הנוער הדתי.

קבוצת קרות - קרות

אופי מיוחד היה לקבוצת קרות-קרות⁹⁸, שנוסדה בתרצ"ד (1934) בהכשרת בלנקנה בצפון-מערב גרמניה ע"י כמה חברים ב'החלוץ' הלא-דתי, ששאפו לחיות בקבוצה דתית בתוך המסגרת של 'ההסתדרות-הכללית'. שנים מועטות אחר כך עלו החברים לא"י, ובתרצ"ז (1937) נוסדה הקבוצה בבנימינה. לאחר כשנה, בסוף תרצ"ח (1938), עברה הקבוצה לחדרה.⁹⁹ מספר החברים היה כ-40, רובם היו רווקים ורווקות בגיל 22-25, וכמעט כולם היו ילידי גרמניה. התפרנסו בעיקר מעבודתם בפרדסים. רמת חייהם היתה נמוכה מאוד, כי פרנסתם היתה בדוחק בגלל האבטלה, שהיתה אז בארץ. 'ההסתדרות-הכללית' לא עזרה לקבוצה במידה מספקת, ואז הבינו החברים, כי רצונם לחיות כדתיים בתוך מסגרת גדולה אינו אלא אשליה. לכן לא ראתה הקבוצה פתרון אחר אלא להצטרף לקיבוץ הדתי, אך גם גוף זה לא יכול היה לעזור, כי בקבוצה לא היו מספיק חברים וגם לא נראו סיכויים לעתיד טוב יותר. סיבות אלה הכריחו את חברי הקבוצה להתפור בשנת תש"א (1941), אך חלק מהחברים הצטרפו לקיבוץ הראשון של 'הקיבוץ-הדתי': טירת צבי.

קבוצת 'המחר'

קבוצת הכשרה נוספת, בעלת גוון מיוחד, היתה קבוצת 'המחר', שחבריה באו גם כן מגרמניה, כמו חברי הקבוצה הקודמת.¹⁰⁰

הגרעין בקבוצה זו "היה מורכב מחברי תנועת-נוער מיוחדת, שנוצרה בגרמניה בהדרכת הרב גויבורגר, ואשר מגמתה היתה לאפשר חיים של דתיים וחילונים בצוותא".¹⁰¹ בתרצ"ה (1935) נוסדה קבוצה זו במושב 'הדר', שבו היה קיבוץ של 'הקיבוץ המאוחד', אך קיבוץ זה החליט ליצור צורת חיים אחרת לגמרי ממה שהיה מקובל אז בתנועת הפועלים ובישוב. כמה בתורים דתיים רצו לחיות בקיבוץ, שבו ראו את המדינה בדרך, אף על פי שרוב חברי הקיבוץ לא היו דתיים, כי היו סבורים, שדתיים ולא-דתיים יכולים וצריכים לחיות בו בשלום ביחד. מיד לאחר עליית הקבוצה ארצה, ניגשו לקיבוץ 'עין חרוד'. דרישתם הראשונה היתה: מטבח כשר. לאחר שהתלבטו חברי הקיבוץ הוותיק אם 'להבליעם' בתוך קיבוצם הגדול או ליצור פלוגה מיוחדת, העדיפו את האלטרנטיבה השנייה. וכך היתה גישת הדתיים

98. השם 'קרות - קרות' סימל את שאיפת חברי הקבוצה לחיי מסורת במסגרת של חופש בתוך 'ההסתדרות-הכללית'; וכן השווה את פירוש חז"ל על הפסוק בשמות, פרק לב, פסוק ט"ז: "ובלחות (של הברית) מעשה א-להים המה, והמכתב מכתב א-להים הוא, חרות על הלחות". ומפרשים חז"ל, אל תקרי (- אל תפרש כפי הכתוב): קרות אלא קרות (במסכת עירובין, דף נד, עמוד א'; וכן שמות דבה, מא-ט'; וכן ר' 'תורת שלמה' לרב מ' כשר, כרך כא, עמ' קכה-קכח, 125, סעיפים קטט-קסא).

99. המקור לכל הסעיף הזה הוא הרשימה על קבוצה זו באס"צ מאת אריה וולפרמן, טירת צבי.

100. המקור העיקרי לרשימה זו הוא מאמר ב'הדר', טבת תרצ"ו, עמ' ט'.

101. תמר אקרט, הציונות החלוצית באיטליה בין שתי מלחמות העולם, הוצאת השכבה הצעירה של הקיבוץ הדתי, ת"א תשל"ו, עמ' 66.

ב'המחר': אין היהדות פוגעת בחיי הקיבוץ וקל וחומר שאין סתירה בין הדת לבין החיים הסוציאליים, המבוססים על צדק ויושר. לכן האמינו, "כי שיתוף החיים בין אנשים דתיים ולא דתיים עשוי להביא ברכה לקיבוץ הגדול", מצד שני "יכולים הדתיים להעניק לקיבוץ מערכי הדת היקרים".

מנהיגי הדתיים בקבוצה למד בסמינר לרבנים בברסלוי, ואחר כך שימש רב בקהילת דיסלדורף. הלה היה סבור, שהלא־דתיים לא העריכו אל־נכון את הדת היהודית וטפלו עליה פשעים של דתות אחרות. לכן, חשב, יוכלו הלא־דתיים להכיר את היהדות בטהרתה ע"י חיים משותפים עם דתיים. וכך הסכימו ביניהם הלא־דתיים, שהיוו את הרוב בקבוצה זו, והדתיים, כדי שיחיו בשלום במסגרת שיתופית: קיימות שתי פלוגות בתוך קיבוץ אחד וכל אחד ראוי לחיות בקיבוץ כהכרתו וכרצונו. אין פליגה אחת מפריעה לחברתה ואין האחת משתדלת להשתלט על חברתה.

* המטבח הכללי הוא כשר, אך החברים הלא־דתיים יכולו להתנהג כרצונם, והדתיים לא יפריעו להם.

* לגבי השבת הוחלט, בהשפעתו של מנהיג הדתיים, לא לצאת לעבודה בשבת.

* שאלת החינוך עדיין לא העסיקה את הצעירים, אבל האמינו באופטימיות שגם שאלה קשה זו תיפתר.

נסיון מענין זה לא החזיק מעמד, אם בגלל מיעוט חברים או חיל־מילואים ואם בגלל מיעוט עזרה. על כל פנים, היה קושי גדול ליצור חיים משותפים של חלוצים דתיים ולא־דתיים במסגרת שיתופית אחת: בגלל החיכוכים ביניהם – עקב קיום מצוות – שהלכו והחריפו וגרמו לבסוף להתפרקות הקבוצה.¹⁰²

משקי הפועלות הדתיות

בשנות ה־20 וה־30 נעשו שלושה נסיונות להקים הכשרה חקלאית לחלוצות דתיות:

א) בתרפ"ה (1925) נעשה נסיון לרכז כמה בנות דתיות, כדי לתת להן הכשרה חקלאית. נסיון זה נעשה במשק פועלות בפתח־תקוה בשם 'ברוריה',¹⁰³ אך לא הצליח, כפי שראינו.¹⁰⁴
 ב) בערך 10 שנים אחר כך, באביב תרצ"ה (1935), עלתה ארצה קבוצת חברות דתיות מפולין. בהתחלה התנהל משא ומתן בין הקק"ל ו'המזרחי'. לאחר מכן נעשו נסיונות להקים משק פועלות בעין־גנים ליד פתח־תקוה. בהכשרה זו היו רק חלוצות. כמה מהמוסדות הלאומיים, כגון הקק"ל והסוכנות היהודית, עזרו להן, אך הסיוע היה זעום. מיתר המוסדות הלאומיים והחברתיים לא הושגה כל עזרה, גם לא מויצ"ו על אף הבטחותיה החגיגיות.¹⁰⁵

102. שם, עמ' 67.

103. מתוך הדו"ח לוועידה השמינית של 'הפועל המזרחי' בתש"ב, עמ' 174. גם פרטים שונים על שני משקי הפועלות האחרים, שעליהם נדון בהמשך, לקוחים ממקור זה.

104. ר' דוקטורס פלס, עמ' 79–80.

105. 'נתיבה', י"ז סיון תרצ"ה (18.6.1935), עמ' 3, וכן ר' שם, ל' מרחשון תרצ"ו (26.11.1935), עמ' 4. גם ההמשך מבוסס חלקית על מקור זה.

כשלא עלה בידי קבוצה זו להקים משק פועלות לאחר כשנה, התפזרו הבנות, אולם חלק מהן היוו את הגרעין לנסיון השלישי והמוצלח ביותר להקמת משק פועלות.
(ג) כשלא נותר כבר לצפות לעזרה כלשהי מצד המוסדות השונים, החליטה קבוצת החלוצות הדתיות לדרוש הקמת משק פועלות דתיות, אף על פי שבידיהן היו רק מעט אמצעים.
אור לט"ז בתשרי תרצ"ז (1.10.1936) נפתח משק הפועלות הדתיות ב'גן מגד' שבפרדס חנה,¹⁰⁶ שהיה עלייד קבוצת 'מגד' או קבוצת 'רמת השומרון', אחת מקבוצות ההכשרה של החלוץ הדתי בשנות ה-30, כפי שראינו.¹⁰⁷ לרשות המשק הזה עמדו 30 דונם קרקע. במרכז הגן עמד בית ובו 7 חדרים. בהתחלה עסקו החלוצות בשני ענפים: גידול פרחים וירקות. אחר כך עסקו גם במשתלות ובמשק בית. במקום היו שלושה בעלי מקצוע מנוסים, שתפקידם היה לפקח על עבודת הבנות ולתת להן את ההוראות הדרושות.
בהתחלה היו ב'גן מגד' רק עשר בנות, שרובן באו מפולין ומגרמניה; אחר-כך גדל מספרן והגיע ל-20. תקופת הלימוד של הבנות נקבעה לשנתיים. החלוצות אירגנו במרץ את תכניתן התרבותית. כל ערב למדו את מקצועות היהדות. לעיתים ביקרו אצלן מרצים, שהשמיעו הרצאות על נושאים שונים. מבחינה חברתית שררו בין הבנות יחסים טובים.
משק הפועלות הדתיות ב'גן מגד' היה קיים חמש שנים, והכשיר 62 בנות, שחלק מהן הצטרפו לקיבוצים או למושבים דתיים.

ג. הקיבוצים הדתיים הראשונים

בית יהודה

לאחר שבמשך כשש שנים ישבה קבוצת רודגס על כ-400 דונמים של אדמת סלבנדי בפתח-תקוה, רצו החברים, שרובם עבדו בפרדסי הסביבה, לעזוב את פתח-תקוה הוותיקה וליצור קיבוץ דתי קבוע, שיהיה חקלאי ממש ועצמאי. העדיפו להתיישב בעמק בית שאן, הן בגלל הריחוק מהעיר, הן בגלל התפקיד החלוצי של החריאת השממה והן בגלל האפשרות להקים גוש יושבים דתיים.¹⁰⁸

106. 'נתיבה', כ"ד שבט תרצ"ז (5.2.1937), עמ' 3.

107. שם, כ"ט תשרי תרצ"ז (15.10.1936), עמ' 3. יתר המקורות להמשך הסעיף הזה: שם, כ' כסלו תרצ"ז (4.12.1936), עמ' 4; שם, ח' אדר תרצ"ז (19.12.1937), עמ' 1; 'הד החלוץ', תשרי תרצ"ז, עמ' כ"ז; 'יומן המשק' (רודגס), מספר 14, ד' ניסן תרצ"ח (8.4.1938); 'הד', תמוז תרצ"ח, עמ' כ"ה; וכן השוה הערה 100 לעיל.

108. המקורות העיקריים לסעיף זה: א) העלייה ל'בית יהודה' מאת אפרים יעיר ב'שרגאי', א', ירושלים תשמ"ב, עמ' 132-139; ב) 'קבוצתנו', ח' אייר תרצ"ז (30.4.1936), עמ' א', וכן משם 'לעלונים', ניסן תש"ו, עמ' 17-15; וכן בקובץ לזכרו של גדליה אונא, ת"ש, עמ' 25-28; ג) סיכום על 'בית יהודה' באט"צ.

בתרצ"ה (1935) התחילו בציגי החלוצים הדתיים לדרוש מהמוסדות המיישבים, שיאפשרו את התיישבותם של 120 משפחות מקבוצת רודגס,¹⁰⁹ וזאת לאחר שבמשך שנים התנהלו משא ומתן עם הסוכנות היהודית, שהבטיחה לחברי רודגס מקום להתיישבות. אולם המוסדות המיישבים היו קשורים בהסכמים עם מפלגות וזרמים התיישבותיים אחרים, וגם משאבי הסוכנות היו אז מצומצמים למדי. נוסף לכך התברר, כי מתכנני ההתיישבות באזור בית-שאן בכלל לא לקחו את קבוצת רודגס בחשבון בתוכנית ההתיישבות הראשונה, כפי שהובטח, אלא את קיבוץ 'תל עמל' (היום: ניר דוד), וזאת על אף שהמוסדות הכירו בכך, שחברי רודגס היו מתאימים להתיישבות באזור ואף על פי שהבטיחו להעלותם על הקרקע בקרוב, כשהתוכניות להתיישבות תתחלנה להתגשם [...]. לכן החליטו חברי רודגס לקחת את גורלם בידיהם, ולהיאחז בכוותיהם באדמת בית שאן ולחיות במקום גם בלי אישור מהמוסדות, כדי להוכיח להם, שהם מסוגלים להתיישבות; ואם אי-אפשר לעלות על אדמת הקק"ל, יסתפקו בינתיים בהתיישבות על אדמה פרטית.

כמה חברים באו בדברים עם יהודי מצ'כיה בשם קסטנר, בעל השקפה ציונית-דתית. ברשותו של יהודי זה היה שטח של 800 ד' עלייד בית שאן, הוסכם, שפלוגה מרודגס תקבל על עצמה את עיבוד השטח הזה, שקסטנר ישלם להם כשומרי קרקעותיו. כשחברי רודגס הודיעו על תכניהם למפקדת ההגנה באזור, הוסברו להם הסכנות בהתיישבות במקום הנידח בלי קשר של ממש עם ישובי העמק, כי לא היה כביש ולא היה טלפון, בעוד שגם המוסדות המיישבים לא הסכימו. אך החלוצים הדתיים לא נכנעו, כי אחרי ש"סידרו" אותם, כמסופר לעיל, איבדו הצעירים את אימונם במוסדות, ולכן היתה החלטתם נחושה להתיישב זמנית על אדמת קסטנר עלייד בית שאן.

לפני שעברו לשם, סיירו במקום ומצאו שהבית מתאים לצרכיהם.¹¹⁰ לאחר כל הקשיים וההתלבטויות קיוותה הפלוגה מרודגס "להניח אבן פינה לישוב הפועל הדתי בעמק המזרחי".¹¹¹ ב' בניסן תרצ"ו (29.3.1936) עלתה הפלוגה, ובה 8 בנים ו-2 בנות, לאדמת קסטנר, וייסדה את הישוב העברי הראשון בעמק בית שאן בלי אישור מהמוסדות, בלי תקציב התיישבותי, בלי אמצעים, בלי נשק ובלי רדיו. לאחר שהצעירים קבעו עובדה בשטח, החלו לעזור להם אפילו כמה ממפקדות ההגנה האזורית. במיוחד יעצו והדריכו חיים שטורמן וישראל בן אליהו. לפי בקשתו של קסטנר, בעל האדמה, נקרא הישוב על שם אביו: בית יהודה. ההתיישבות בבית יהודה נמשכה בדיוק שלושה שבועות, אך השפעתה היתה רבה. בכ"ז בניסן תרצ"ו - (19.4.1936) - ביום ראשון שלאחר חג הפסח, בשעה 18.00, כששבו החברים לאכול, הופיע שומר יהודי מהסביבה והודיע להם בשם 'ההגנה', שעליהם לעזוב מיד את המקום, כי פרוצו המאורעות ביפו. החברים נכנעו רק לאחר שנאמר להם, שזאת

109. ר' 'דפים' ובהם חומר לדיון בקבוצות הדתיות לקראת ישיבת מועצת חבר הקבוצות בה'ו-א' אלול תרצ"ו באק"ד; וכן ב'עלות הנזער' (של עליית הנזער הדתי), ראש השנה תרצ"ה, עמ' 7-6.

110. 'קבוצתנר', גל' 16, כ"א שבט תרצ"ו (14.2.1936), עמ' 3.

111. שם, י"ד אדר תרצ"ו (8.3.1936), עמ' 1.

פקודה מפורשת של 'ההגנה', שכולם היו חברים בה. אז השאירו את כל חפציהם בבית, חוץ מהחפץ היקר ביותר של כל אחד, ומיהרו לבית אלפא, כי חשבו, שבעבור יום או יומיים יחזרו לבית יהודה. לאחר כמה ימים הוצאו החפצים האישיים מהבית בקשיים גדולים. נשאר עוד החפצים הגדולים שנשרפו ע"י הפורעים יחד עם הבית.

קיבוץ בית אלפא קיבל את הפלוגה יפה, העמיד לרשותה צריף והוכן מטבח כשר. חלק מהחברים עבדו בענפי המשק לשם השתלמות חקלאית. תוך כדי כך החליטו חברי הפלוגה להישאר בבית אלפא, גם כן כדי לשמור על הזכויות להתיישבות (1). נעשו הכנות ממשיות להתיישבות קבועה ומסודרת בעמק בית שאן, שהתממשה בקיץ תרצ"ו (1937), כשהוקם הקיבוץ הדתי הראשון, טירת צבי; בין מייסדיו היו חלוצי בית יהודה.

טירת צבי

המאבק על הקרקעות

מהשיחות, שהיו לחלוצים הדתיים עם חברי המזכירות של בית אלפא ועם אחרים, הסיקו הצעירים את המסקנות הבאות: א) השיבה כרגע לאדמת קסטנר בעיר בית-שאן לא באה בחשבון; ב) אסור בכלל להתחיל פעם נוספת התיישבות חדשה במספר כה מועט של אנשים. היה ברור לחברים, שיעלו על אדמת הקק"ל ברגע הראשון, שבו תינתן להם האפשרות לכך או יחד עם שאר הנקודות. כמו כן החליטו על סמך הג"ל כמה החלטות וביניהן: "ג) להקים את מחנה הסופי במקום מבודד ולא בקרבת אחת הנקודות החופשיות, כדי להביא לידי ביטוי את שאיתנו המיוחדת וכדי לאפשר לילדינו חינוך לפי רוחנו בלי השפעת החיים הוריים (לרוחנו); ד) לדרוש בכל תוקף מהמוסדות הציוניים להקציב לנו לכל הפחות שטח בעד [בשביל] 120 משפחות, כדי להקל את עול החינוך ושאר המוסדות, שנהיה זקוקים להם על-ידי מצבנו המיוחד [קיבוץ דתי]".¹¹² קיומן של שתי החלטות אלו פירושו היה: התיישבות 'גושית': כמה קיבוצים דתיים ייוסדו בגוש אחד, כדי להקל על החיים הדתיים, החינוכיים (ב"ס איזורי) והתרבותיים.

זמן קצר אחר-כך שהו שניים מראשי חבר הקבוצות (הדתיות) בירושלים, בעיקר כדי לברר עם ההנהלות של הקק"ל ושל המחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות את החלוקה של אדמות בית שאן, לאחר ששמועות התהלכו, שכל אדמות בית שאן כבר חולקו בין קבוצות נוער שונות, אולם פלוגת רודגס לא הובאה בחשבון. ראשי חבר הקבוצות דרשו כל הזמן לקרוא לישיבה משותפת של המוסדות המיישבים ושל הגושים המעוניינים בעלייה על הקרקע. רק אחרי ישיבה כזו אפשר יהיה לקבל החלטה בקשר לחלוקת הקרקע. זאת ועוד: המרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי' הדגיש באותו זמן, שהוותק של קבוצת רודגס ופעולותיה לקליטת העלייה מגרמניה מקנים לה כבר מומן את הזכות המלאה לייסד קיבוץ חדש.

112. 'קבוצתנו', גליון 29, ה' סיון תרצ"ו (26.5.1936), עמ' 2; וכן השוה 'נתיבה', י"ז מנחם-אב תרצ"ו (5.8.1936), עמ' 4.

בישיבה מוקדמת עם המחלקה להתיישבות חקלאית הוברר, שבקשר לחלוקת הקרקעות אין התאמה מלאה בין מחלקת ההתיישבות לבין הקק"ל, שראשיה חשבו שאין לקפח את זכותם של אנשי רודגס על הקרקע. לכן חששו הנציגים הדתיים, שלא יצליחו 'להיכנס' להתיישבות בעמק בית שאן; כתוצאה מחשש זה חשבו נציגי חבר הקבוצות להתחיל במלחמת תנופה נגד כל המוסדות המיישבים, שהיו מעורבים בחלוקת הקרקעות: הקק"ל, מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, ההנהלה הציונית וכו', כדי שהחלוצים הדתיים יקבלו חלק מתוך 5000 ד', העומדים לרשות העלייה המיידית. על כל פנים היה ברור, שתהיה דרושה פעולה מאומצת מצד חבר הקבוצות, כדי להיכנס לתור הראשון של הגופים, שעמדו לעלות על הקרקע: הדתיים לא התרשמו, שהצדק ישלוט בחלוקה זו [...].¹¹³

הרבה דיונים התקיימו בתרצ"ו (1936-1937) בישיבות הרבות של הועדה, שנתמנתה על-ידי הסוכנות והקק"ל. גם לפי סיכום הועדה הזו וגם לפי 'הצעת ההסכם' בקשר לעלייה לבית שאן, עמדו להציע ל-2-3 גרעינים לעלול להתיישבות באיזור, כשפלוגת רודגס לא תהיה ביניהם. בישיבה בכ' בכסלו תרצ"ו (16.11.1936), שבה השתתפו ההנהלות הקק"ל והסוכנות היהודית, הכחיש אוסישקין כל הבטחה, שהקק"ל נתנה לפלוגת רודגס בקשר עם ההתיישבות באיזור בית שאן. עוד התברר, שניתנה כבר שנה לפני כן הבטחה ברורה לאחת הקבוצות הלא-דתיות 'קב' 'השדה'. בישיבה מה' בכסלו תרצ"ו (19.11.36) הסבירו נציגיו של חבר הקבוצות עוד פעם את כל אי-ההצדק, שהיה בכל סידור העניינים, ואת הקשרים שנוצרו על-ידי ההתקשרויות של הקק"ל, בלי שמחלקת ההתיישבות יכלה להשפיע על הדברים האלה. אחרי בירור נוסף קיבלו אותם נציגים הבטחה מיד"ה הקסטר מהנהלת הסוכנות, שלא יתחילו בשום פעולה לפני שיסודרו העניינים שלהם.¹¹⁴

לאחר מכן התרכבה עמדת הקק"ל ואוסישקין הסכים, לפי שטרוק, שהיה אחד מראשי המזרחי ואחד ממנהלי הקק"ל, שהקק"ל תתן את האדמה שבעמק בית שאן לקבוצת רודגס על חשבון הקק"ל(ו); וזאת גם לאחר כמה ישיבות בין נציגי הקק"ל לבין נציגי 'הפועל המזרחי' וקבוצת רודגס, שבהן הבטיח נציג הקק"ל, שקבוצת רודגס תובא בחשבון להתיישבות קבועה באיזור בית שאן. באותה שנה תרצ"ו (1937), הכירו בכרח ליישב נקודות מצפה, כי גברו השמועות על חלוקת הארץ. באותה שנה הועלתה ההצעה של ועדת פיל בקשר לחלוקת א"י. לאחר מכן העלתה המחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות הצעה לחברי הנהלת הסוכנות, לפיה יוצע על-ידי אותה מחלקה שטח מסוים דרומית-מערבית לבית שאן, המתאים לעליית הפלוגה מקבוצת רודגס. הוסברו גם היתרונות של השטח הזה, שבו האדמה מרוכזת, וגנצאים

113. 'בקבוצתנו', גל' 33, כ' תמוז תרצ"ו (10.7.1936), עמ' 1-2; וכן בפרט-כל של ישיבת המזכירות המורחבת של חבר הקבוצות של 'הפועל המזרחי' בג'ד' תמוז תרצ"ו (23-24.6.1936), עמ' 9 ועמ' 5 באקד', ח' 4; ור' מכתב של קסטנבוים מהמרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי' להנהלת הקק"ל ב"א תמוז תרצ"ו (1.7.1936) באצ"מ 15/1249.

114. מכתב מיוסף וויין, שטין והרצלד מ"א חשון תרצ"ו (6.11.1936) ב'בקבוצתנו', גל' 41, י"ג שבט תרצ"ו (15.1.1937), עמ' 2-3; וכן 'הצעת ההסכם' מ"ה 15.11.1936, וכן סיכום 'הישיבות עם המוסדות' (שם).

שם מים, הראויים להשקאה בכמויות הרבה יותר גדולות מאשר בכל הגוש המערבי של בית-שאן.¹¹⁵ בישיבה שהתקיימה בסוף נובמבר 1936 ושבה השתתפו נציגי המחלקה להתיישבות וגם הרב פישמן (מימון), מראשי המזרחי, הובטח לנציגים הדתיים על-ידי אותה המחלקה להתיישבות, שתעובדנה הפעולות באיזור בית-שאן עד שהעניינים עם נציגי החלוצים הדתיים יסודרו.¹¹⁶

אף שנראה שהמאבק תם, ניסו עוד לבטל את העלייה לסירת צבי באמצע ההכנות לה ולהעלות לשם גוש התיישבותי אחר. בסך הכל היה זה מאבק ממושך וקשה, במיוחד המשא ומתן עם המוסדות המיישבים על רכישת הקרקעות ועל זכויות המים; היה פה דמיון למאבק המר והמושך (7 שנים) של 'הפועל המזרחי' על עצם זכותו לייסד מושבים משלו.¹¹⁷

בזה נגמר המאבק העיקרי של 'הפועל המזרחי' ושל נציגי רודגס על הזכות של נציגי הקבוצה לקבל שטח להתיישבותו הקבועה של הקיבוץ הדתי הראשון בעמק בית שאן. נציגי 'תורה ועבודה' בא"י הפסיקו את מאבקם, כאשר השיגו את עיקר מבוקשם (שטח להתיישבות הקבועה של הקיבוץ הדתי הראשון), אולם ההנהלה הארצית של 'המזרחי' בגרמניה שלחה מכתב להנהלת הקק"ל, ובו הדגישה את הצורך למסור לאנשי רודגס שטח להתיישבות, כי עד אז לא התיישבה אף קבוצה של 'הפועל המזרחי' על אדמת הקק"ל. לזה הוסיפו אנשי 'המזרחי' אזוהרה, שאם קבוצת רודגס לא תקבל שטח קרקע, יורעו היחסים בין 'המזרחי' והיהדות החרדית לבין הקק"ל.¹¹⁸ מכל מקום, תגובת 'המזרחי' בגרמניה היא דוגמא מעניינת לקשר ההדוק בין נציגי הציוניות הדתית החלוצית בא"י לבין חברי אותה תנועה בחו"ל, שהיו מוכנים אף למאבק עבור אחיהם בא"י.

ההכנות לעלייה לסירת צבי

זמן רב לפני שהעלייה להתיישבות לסירת צבי יצאה לפועל, החלו כבר להתכונן לעלייה זו. קודם כל היתה בעייה של כוח אדם, לאחר שקבוצת רודגס החליטה להישאר באופן קבוע על אדמת סלבגרי שבפתח-תקוה. כך נתגלגלו הדברים, שהפלוגה, שאמורה היתה לצאת לעמק בית-שאן, תהיה עצמאית, ויהיה צורך לצרף אליה חלוצים דתיים נוספים. הראשונים, שבאו

115. שם, עמ' 4. דעתו זו של שטרק: במכתב לאונא מ"ח כסלו תרצ"ו (2.12.1936); וכן שם הצעת המחלקה להתיישבות; וכן ר' שם, במחזאת הרב פישמן, עמ' 5.

116. 'יומן המשק' (רודגס), מספר 4, י"ח כסלו תרצ"ו (2.12.1936).

117. 'בעלות הנוער' (בסאון עליית הנוער הדתי בא"י), ערב ר"ה תרצ"ח - סתו 1937.

118. שם, מספר 7, ד' טבת תרצ"ו (18.12.1936). על יישוב הסכסוך על קרקע שבביל הקיבוץ הדתי הראשון מעיד גם מכתב מוויץ לשטרמן מעין-חרוד ולגולדנברג מביית-אלפא מא' אייר תרצ"ז (12.4.1937) באצ"מ S15/1250. במכתב זה מודיע הכותב, "כי קבוצת רודגס קיבלה את הצעת המוסדות להתיישב על אדמת וראע". וכן השווה שם את המכתב מ"ד תמוז תרצ"ז (1937) משטרן, מראשי המחלקה להתיישבות של הסוכנות, להנהלת הקק"ל; במכתב זה מועברת התוכנית לעליית (חלק מ') קבוצת רודגס לוראע. וכן השווה מכתבו של וויץ למרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי' מ"ח סיון תרצ"ז (28.5.1937), (ר' 'לתקופת השנה', עמ' 9).

בחשבון, היו קודם כל חברי ההכשרה הקיבוצית על-יד קבוצת 'עבץ', שנקראה 'משמר השרון'. כשהחלו לדון בצירופם לפלוגה מרודגס, צצו כל מיני קשיים: שאלת הותק של חברי 'עבץ' בעבודה חקלאית והרצון מצדם להיות עצמאיים. בדיון הוברר, שיש לפרק את הקבוצה בכפר 'עבץ' ולהעבירה למקום חדש או לצרפה לאחת הנקודות הקיימות, בעיקר בגלל תנאי המקום הישן, שלא איפשרו התפתחות תקינה. הוצע גם כן לצרף את חברי שח"ל ברחובות, אף על פי שהובע חשש, שצירופם של יוצאי פולין (שח"ל) לחברי רודגס ו'עבץ' מגרמניה יגרום לזעזועים חברתיים בלתי רצויים.¹¹⁹ לבסוף הוחלט, שאומנם יעלו להתיישבות בעמק בית-שאן כ-100 חלוצים משלושת הגרעינים הנ"ל, רודגס, 'עבץ' ושח"ל, על אף הניגודים ביניהם, כי היה צורך במספר רב של חברים להגנת הנקודה, שעליה רצו לייסד את הקיבוץ הדתי הראשון. העולים להתיישבות קיבלו את הכשרתם החקלאית העיקרית במשקים של עמק-יזרעאל ובמיוחד בבית אלפא.

בחודש תמוז תרצ"ז (1937) הגיעו לשיאן ההכנות ליום העלייה על הקרקע. ראשי המוכירות של פלוגת ההתיישבות קבעו לבסוף 50 חברים, בני 20-25, 40 חברים ו-10 חברות משלושת הגרעינים הנ"ל, שישתתפו בעלייה לנקודה החדשה. כמו כן נקבעו 25 אנשים מגושים לעזרת החלוצים לשלושת החדשים הראשונים. גם נתנו את כל הציוד הדרוש, וכן הובטחו 30 גפירים (נוטרים) ממשקי העמק. נתווספו עליהם אף שומרים מקצועיים מאגודת השומרים. כל זה נעשה מתוך ידיעה, שהעלייה על הקרקע עלולה להיתקל בקשיים רבים מצד ערביי האיזור. מלבד זה החליטו המוסדות המיישבים על תקציב 'כיבושי', על הספקה מלאה עבור 20 חברים, על עבודת חוץ באדמות הקק"ל, על הכשרות קרקע ועיבוד שטחים. בל"ג בעומר אותה שנה (29.4.1937) נסעה משלחת בת 8 איש מ'ההגנה', מועד הגוש ומחבר הקבוצות (הדתיות) לזרעא (המקום המיועד להתיישבות), כדי להכין את תוכנית העלייה. המימון של מבצע העלייה בא מהקק"ל (1200 לא"י) ומהמחלקה ליישוב יהודי גרמניה (2755 לא"י). כמו כן קבעה המוכירות של חבר הקבוצות את איושם של 13 תפקידים חשובים ביום העלייה ונדונו הפרטים של שאלות רבות, שהיו קשורות ליום זה. כל הציוד הוכן בשקט ובסודיות בבית אלפא עד ליום לפני העלייה על הקרקע, גם כדי למנוע את ההתערבות של שלטונות המנדט וגם כדי להפתיע את הבדווים משבט אצ"צקר, שגרו בעמק בית-שאן.¹²⁰ כשהכל היה מוכן בריכוז כל האנשים בקיבוץ בית אלפא, החלו לשיר ולרקוד, מעגלים, מעגלים, גם חברי המשק המארח וגם האורחים. היו גם נואמים. נציג בית אלפא אמר, שעד כה היו היישוב האחרון בעמק בית שאן, והנה הם מוסרים לעולים על הקרקע את "המפתח

119. ר' פרטיכל, מס' כ"ב, של ישיבת מועצה של חבר הקבוצות של 'הפועל המזרחי' בח'ט' כסלו תרצ"ז, עמ' 6; וכן ר' פרטיכל של ישיבת המוכירות של קבוצות 'הפועל המזרחי' בג'ד' תמוז תרצ"ז

(24.23.6.1936), עמ' 5, 6, וכן שם, עמ' 3.

120. ר' ב'טירה' ליום העלייה ה-40 של סירת צבי, עמ' 12-13; ור' רשימה מ"ח ניסן תרצ"ז בארכיון קיבוץ יבנה, תיק 12; ור' תנועת הקיבוץ-הדתי (באנגלית), נאסף ונערך ע"י א' פישמן, תש"ו-1957, עמ' 146; וכן בסיכומים על סירת צבי בארכיון סירת צבי; ור' את המכתב מגולדברג לוויץ באצ"מ

S15/1250 ב'2.5.1937; וכן ר' פתק משמר מ'11.7.1937 באצ"מ S15/1627.

לעמק". באותו לילה איש לא עצם עין. כל הזמן הגיעו לבית אלפא אנשים רבים מכל מיני חוגים ומעמדות ביישוב. כל המחנה הזה מנה מאות רבות של אנשים. עם עלות השחר ביום ד', כ"א בתמוז תרצ"ז (30.6.1937), יצאו ראשי השמירה והשליחים של הקק"ל והכשרת היישוב לא-זרעא, כדי לקבל רשמית את האדמה ואת החצר, הבנויה בניין טיט וחומות טיט, מנציגי הבעלים הקודמים. כשהושלמה הפעולה הפורמלית הזו, נשלחה מכונית לבית אלפא להודיע על כך להמון המחכה שם. אישים רבים השתתפו בעלייה, ועד הגוש חרד במלוא ההרכב, א' הרצפלד, י' וויץ, שאול אביגור, צפורה זייד, לייב יפה, רבי בנימין ועוד. בשעה שמונה בבוקר הגיעה הידיעה הנ"ל מא-זרעא, והשירה החלה לנוע. ביציאה התווספו עוד מהנוער הדתי בשדה-יעקב, שטיפסו על המסאיות, כדי להצטרף לשיירה הגדולה, רבת מכוניות, שאמנם הדגימה את ערביי האיזור. הללו לא העזו להפריע ליום העלייה. במכוניות הובאו, בין היתר, אספקה לכמה חודשים וחומרים רבים לביצור ולבניין.

מיד אחרי שהגיעו לטירה, התחילו להקים את החומה מעץ וחצץ. אחר כך שרינו את שערי העץ של הטירה בלוחות ברזל. לאחר מכן הקימו שני צריפים לדירה בתצר הטירה. באותו זמן התחילו בחריש הגבולין, ולמחרת יצאו לחרוש בקצב קדחתני בכל השטח. לזמן קצר נפסקה העבודה, ונערכה סעודת זבח צאן כסמל לשלום, שישרור בין השכנים הערביים לבין העולים היהודיים, לאחר שכמה שייכים ערביים ערכו ביקור ונתקבלו בכבוד רב. בטכס זה הכריז יוסף וויץ, כי אוסישקין קבע, ששם המקום החדש יהיה טירת צבי. החברים המשיכו לעבוד בקדחתנות, איש איש ותפקידו, כי מוכרחים היו לסיים עד הערב את החומה מסביב לטירה. כן גמרו להעלות על גג הטירה את הורקור, שכבר בלילה הראשון הפיץ את אורו. הוקמו שתי גדרות תייל כפולות, נחפרו חפירות הגנה ונבנו גם עמדות הגנה. עד השעה 22.00 נמשכה העבודה הקדחתנית בביצור הנקודה.¹²¹ כך עבר היום הראשון של הקיבוץ הדתי הראשון. הוגשם חלום לאחר מאמצים רבים במשך שנים רבות.

טירת צבי – השנים הראשונות

בשבועות הראשונים לאחר העלייה על הקרקע ניכרה פעילות רבה. הוקמו עוד צריפים בתוך החצר, כדי שלא ילוננו בחוץ, כפי שנהגו כמה חברים באין מקום בטיירה. מתוך דאגה לבטחון מינתה ממשלת המנדט 30 גפירים. חיי החברה והרוח החלו מיד במהלכם: שעורי תורה שונים, שיחות והרצאות.¹²² מתוך דאגה לטווח ארוך ניסו להפוך את הקיבוץ החדש ליישוב של 'תורה ועבודה', המפרנס את חבריו. היו כמה נסיונות שלא עלו יפה. ניסו, למשל,

121. ר' 'בטיירה' הנ"ל (בהערה הקודמת), עמ' 16-19, 21, 23, ובסיכומים הנ"ל (שם) על טירת צבי; ור' 'עלונים', סיון-תמוז תש"ו, עמ' 7-6; וכן 'לתקופת השנה' בהוצאת המזכירות של חבר הקבוצות של 'הפועל-המזרחי', תרצ"ח, עמ' 10-13, 70; וכן 'זרעים', ער"ה תרצ"ז, שנה ב', חוברת י', עמ' י"ג-י"ד; וכן ר' 'נתיבה' מכ"ז תמוז תרצ"ז (5.7.1937), עמ' 1, ומו' אלול ש. ו. (13.8.1937), עמ' 1.
122. 'נתיבה', ו' אלול תרצ"ז (13.8.1937), עמ' 4.

לגדל בנות, עד שנוכחו לדעת, שגידול זה אינו מתאים לאיזור. גם גידול הבקר לא הצליח על אף המלצותיהם של בעלי מקצוע חשובים. לעומת זאת – הצליחו גידולים רבים אחרים, כמו עגבניות.¹²³

בשנה הראשונה נוצל השטח, שגודלו היה אז כ-1300 דונם, ביותר מ-50%. היה בעיקר עיבוד של פלחה, ורק עשרות דונמים לכל אחד מהסוגים הבאים: חציר, ירקות ומטע. ענפים אחרים בשנים הראשונות: לול, צאן, ברווזיה, רפת, כרם, פלחה ואספסת.¹²⁴ חברי סירת צבי עסקו גם בריכוז מעיינות ובפיתוחם,¹²⁵ בריסוס הביצות, בניקיון ובתיקון תעלות ההשקיה והמעיינות שבסביבה ובסלילת הכביש לסירת צבי. כמו כן הכשירו שטחים לעיבוד חקלאי לקראת הקיץ הבא; המשיכו בביצור, בגידור ובטיפול בחלקות המטעים.

תחילה נחרשו לרוב 'חריש פוליטי', כי לא יכלו להתחיל בעיבוד חקלאי של ממש, הן בגלל מיעוט האדמה והן בגלל העונה המאוחרת (אמצע הקיץ). לכן עסקו ראשוני סירת צבי בעיקר בהכנת השטח לעיבוד בחורף הבא (תרצ"ח – 1938). החלו גם לרכוש את מעיינות המים ולרכס קצת את הביצות שבסביבה, אך לפעולה זו התנגדו הבדואים באיזור, שנתמכו ע"י נציגי השלטון המנדטורי.

התוצאה של אייבוש הביצות היתה, שבאותו קיץ (תרצ"ז – 1937) חלו כשני שלישי מחברי הקבוצה והמגויסים בקדחת, אשר התישה מאוד את החולים. מחלה קשה זו תבעה בט"ו במנחם-אב תרצ"ח (12.8.1938) קרבן יקר ואהוב: הרב גדליה אונא, מנהיגה הרוחני של הקבוצה.¹²⁶ מכל מקום, הקדחת היתה אחת המכות הקבועות של סירת צבי עד לאחר מלחמת השחרור, כשיכלו לייבש את כל הביצות.

בשתיים-עשרה השנים הראשונות עמד הבטחון במרכז ענייני הקבוצה הצעירה. בחודשים הראשונים של הימצאות החלוצים במקום היו יחסיהם עם ערביי הסביבה טובים,¹²⁷ עד שאור לכ"ח באדר א' תרצ"ח (27.3.1938) התנפלה כנופיה של 80-100 איש על סירת צבי, הצליחה

123. 'בטירה' הנ"ל (הערה 120), עמ' 5; סיכום על סירת צבי כאט"צ; וכן 'בטירה', ח' סיון תרצ"ח (17.6.1938), עמ' 2.

124. 'בטירה' הנ"ל (הערה 120), עמ' 31-33; וכן ר' בסכום ההכנסות וההוצאות המועדות לתרצ"ט (1938/9) בסירת צבי, וכן מכתבו של ע' קרול למח"ל על צאן מ-18.11.38 באצ"מ S15/3113. ור' בקשר לצאן גם באצ"מ S15/1628a לוח העבודה בסירת צבי לשנת תרצ"ח-תרצ"ט; ור' שם תוכנית הוצאות והכנסות מז' מנ' אב תרצ"ח-4.8.1938; וכן ר' שם מכתבים מ-8.8.38 ו-30.8.38 מאגודת מגדלי צאן למח"ל; ור' מכתבו של ע' קרול ב-19.3.39 למח"ל באצ"מ S15/3113; וכן מכתבו של שטרן למחלקת ההדרכה מ"ב מנחם-אב תרצ"ח (9.8.1938) באצ"מ S15/1628a; והשווה שם, תיק S15/3113 בהערה הבאה.

125. ר' 'יהוד', מרחשון תרצ"ח, עמ' 10; וכן ר' בדו"ח של א' מיכאלי מ-30.6.38 באצ"מ S15/1628a, ושם הרבה מכתבים הדוחות על קדחתות וכו' מ-9.38-11.37; ור' גם באצ"מ S15/3113: המשך הדוחות על פיתוח המעיינות והכביש באוקטובר-דצמבר 1938.

126. ר' בסיכומים הנ"ל (הע' 120) על סירת צבי כאט"צ.

127. 'יהוד', מרחשון תרצ"ח, עמ' ח'; 'סירת צבי במערכה', עמ' 29, 33; ור' ב'הד החלוץ', ערב ר"ה תרצ"ח, עמ' 17; וכן ר' 'הצופה', ערה תרצ"ח (5.9.1937), עמ' 5; בר-גורא נ', שדה-אליהו, ירושלים תשס"ו, עמ' 27.

לחתוך את הגדרות ולחזור למשק עד לבית המבוצר. אחרי קרב של כמה שעות הונסו הערבים התוקפים, בהשאירם בשטח הרוג אחד מתוך 4-5 הרוגים ונשק רב. מצד המותקפים נפצע רק אחד.¹²⁸

מאותו לילה של ההתקפה הגדולה החלו כנופיות ערבים לבצע עשרות פיגועים מבלי שמישהו יעזור בעדם: הצתות של תבואה וקש, הפרעות לחרישה, עקירות של מאות עצים, שוד של צאן, בקר ותבואה וגניבת מים, שהגיעו לסירת צבי לפי תור מן המקורות המשותפים, יריות על יהודים ועל המחנה שלהם בסירת צבי ומיקוש הדרכים, שגרם להריגתם של שני חברי המשק ושל 3 יהודים אחרים ממנהיגי הישובים בעמק יזרעאל.¹²⁹ הנזקים החומריים היו ניכרים, גם בגלל הנזקים הישירים וגם בגלל הנזקים העקיפים, כי היה על סירת צבי לתפקד כיישוב־ספר, וכך הורע מאוד מצבה הכספי של הקבוצה. הוצאות השמירה למשל, הגיעו במשק זה לשיא בין כל המשקים.¹³⁰

כתוצאה מאירועים אלה מיעטו חברי סירת צבי לעסוק בזמן הראשון לאחר ייסוד קבוצתם בשאלות משקיות, כי בעיות הבטחון תפסו את רוב זמנם. זאת ועוד: לרשות סירת צבי עמדו שטחים קטנים ומפוצלים, שבחלקם השתייכו עדיין לערבים ולכן אי אפשר היה לרכוש שטחים גדולים, שהמשק החקלאי המודרני זקוק להם. גם בעיית המים היתה חריפה מאוד, ובמיוחד בעמק בית־שאן, שבו האקלים חם מאוד ברוב חודשי השנה. היו גם הרבה קטטות בענייני מים בין חברי סירת צבי לבין שכניהם הערביים.¹³¹

ההתקפה הגדולה הנ"ל המחשה ברורות את גודל הסכנה, שבה היו נתונים בני סירת צבי.¹³² לאחר ההתקפה הודגשו הליקויים בשטח הבטחון, וכל התעניינות החברים התרכזה מסביב לדרישה להגביר את כוח ההגנה של הקבוצה. לשם הגברת ההגנה הגיעו אנשים

128. ר' הערה 126, וכן ר' 'עלונים', סיון-תמוז תש"ו, עמ' 10; וכן 'לתקופת השנה', עמ' 27, 43-42, 74; 'סירת צבי במערכה', עמ' 31-30; 'הדה', אדרים תרצ"ח, עמ' כ"ה; 'קרננו', אב תרצ"ח - אוגוסט 1938, עמ' 61. כתוצאה מההצלחה החשובה של הקבוצה הצעירה קיבלו המנצחים מספר רב של תגובות נלהבות, שתוכנן העיקרי היה: "לא סירת צבי בלבד עמד במבחן אלא הישוב כולו".

129. 'עלונים', ל"ב, סיון-תמוז תש"ו, עמ' 12; 'סירת צבי במערכה', עמ' 35-34, 41, 71-61, 95-88, 101-131; סקירה על סירת צבי באט"צ, עמ' 2; מכתב מטירת צבי להנהלת הקק"ל בכ"ו מנחם־אב תרצ"ח (31.8.1938) באצ"מ S15/1628; 'בטירה' מט"ו כסלו תרצ"ח, עמ' 1; 'הצופה' ב" 1939, 9.3; 15.3, 129.5; 'הדה', אייר-סיון תרצ"ח, עמוד השער הפנימי: 'הצופה' ג', י"ג וט"ו סיון תרצ"ח (14.6.1938); 2.12; וכן שם, י"ז וכ"ז שבט תרצ"ט (16.2.39), 6, כ"א-כ"ד אדר תרצ"ט (15.3.39); קצבורג, עמ' 52; נ' ברגיורא, שדה־אליהו, ירושלים תשט"ז, עמ' 29-28.

130. ר' המכתבים באצ"מ S25/2800 מ"מ 12.1, 15.1 ב" 1941 וכן 21.8.42; וכן ר' מכתב באצ"מ S15/1628 מקסטנבוים למח"ל מכ"ס אדר ב' תרצ"ח (1.4.38).

131. 'הצופה', י"ד תשרי תרצ"ח (19.9.37), עמ' 1; שם, י"ב ניסן תרצ"ח (13.4.38), עמ' 1; שם, כ"א תשרי תשל"ג (29.9.1972); 'לתקופת השנה', עמ' 75.

132. השפעה נוספת היתה לפרשה הבטחונית הנ"ל; המוסדות המישיבים הפעילו לחץ כבד להוצאת הילדים מהמשק, שנמצא בחזית. חברי הקבוצה העבירו את הילדים לכפר יחזקאל.

שונים מכל קצווי הארץ לקבוצה לתפקידי שמירה. אחר כך נתחלפו בחברים מהקבוצות ובבודדים מ"הפועל המזרחי".¹³³

ההתקפה הנ"ל יצרה בעייה נוספת בתחום החברתי והארגוני, כי בתוך הקבוצה נוצרו שתי רשויות, שלא תמיד פעלו בתיאום האחת עם השנייה, מאחר ומספרם הרב של השומרים ופעילותם בקבוצה יצרה הלך-רוח מעין צבאי בתוך הקבוצה. זאת ועוד: האחראי לבטחון לא היה מחברי הקבוצה. גם הימצאותו של מספר כה גדול של שומרים לא דתיים הפריעה לקבוצה הצעירה לעצב את חייה הדתיים, במיוחד בשבתות. המאורעות מסוף פברואר תרצ"ח (1938) ומה שבא אחריהם, הגבירו, מצד אחד, את הביקורת על האחראים, בוויכוח זה בין שני המחנות הכריע רגש הבטחון או האמון האישי. רק בדבר אחד התלכדו כל חברי הקבוצה: כשניסו להפוך את טירת צבי לנקודה צבאית ולקבוע את ענייני הבטחון כעיקר ואת שאר הדברים, כגון חברה ומשק כטפל, התקוממה כל הקבוצה והכשילה את הנסיון הזה.¹³⁴

מלבד הבעיות ההגנתיות למיניהן, בלטו בשנים הראשונות של טירת-צבי גם בעיות הלכתיות-חברתיות שונות: (1) בקשר להפעלת משק מודרני בשבת היתה אחת הבעיות הראשונות: הפעלתו והכוונתו של הורקור ביום השבת; גם החליבה בשבת העסיקה אותם;¹³⁵ (2) התעוררו בעיות הקשורות למצוות התלויות בארץ-ישראל, כגון שמיטה, הרכבת עצים חדשים ועוד; (3) בקשר לתפילה התעוררה בעייה חשובה ועקרונית: לפי איזה נוסח להתפלל, לאחר משאל חברים נקבע, כי ינהגו במשק בתפילה לפי נוסח אשכנז (מערב אירופה) עם הבדלים קטנים; (4) באשר לשאלה: האם לחגוג את האחד כמאי כיאה לפועלים בעלי תודעה מעמדית מפותחת, החליט הרוב, שיש אמנם לחגוג אותו, וכך ב-1.5.1938 שבתו כולם מהעבודה. בבוקר טיילו בשדות, ואחר הצהריים הושמעו הקראות והרצאות על החשיבות של איחוד המנוצלים.¹³⁶

שדה-אליהו

עוד לפני שהברי הקיבוץ הדתי עלו להתיישבות בעמק בית שאן, היתה קיימת תוכנית מורחבת על גוש התיישבותי דתי של כמה נקודות יישוב דתיות, שתצטרפנה לגוש אחד, כי בדידותם של יישובים דתיים מסוימים הכבידה מאוד על התפתחותם החברתית והדתית, ועלולה היתה לגרום לניזון דתי, רוחני ותרבותי, באין מוסדות דתיים, תרבותיים וחינוכיים

133. 'לתקופת השנה', עמ' 74.

134. שם, עמ' 70-71, 75; טירת צבי במערכה, עמ' 33.

135. על בעיית 'החליבה בשבת' מבחינה הלכתית - ראה מאמרי המפורסמים:

א. חיים י. פלס, בעיות החליבה בשבת בהתיישבות הדתית בא"י (בין שתי מלחמות העולם - סקירה

הסטורית) בברקאי, סתיו תשמ"ח (1987), עמ' 108-132; ב. חיים י. פלס, בעיית החליבה בשבת, בשרגאי

ג, 'מוסד הרב קוק', תשמ"ט (1989), עמ' 194-198.

136. 'לתקופת השנה', עמ' 61-68; וכן מכתבו של עמית קרול למקלר ב-4.8.1937 בצ"מ S15/1627; ור' 'הצופה' מכ"א תשרי תשל"ג (29.9.1972) במוסף מיוחד על 'התיישבות' ובו מאמר על 'טירת צבי בת

ל"ה'; וכן ר' 'יומן המשק' (רודגס), מספר 17, עמ' 2-1, י"ב אייר תרצ"ח (13.5.1938).

עלייד הישוב הדתי הבודד. באביב תרצ"ח (1938) הכירו נציגי הקק"ל והמחלקה להתיישבות חקלאית בצדקת תביעתו של 'הפועל המזרחי' להקמת גוש של קיבוצים דתיים בעמק בית שאן הדרומי. הלשכה הראשית של הקק"ל הבטיחה להעמיד לרשות התיישבות זו קרקע, הדרושה ליישוב 220 יחידות משקיות. להתיישבות 'גושית' זו הציע המרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי' ליישב את קבוצת 'אריה' בחדרה ביישוב קבע, עלייד הקיבוץ הדתי הראשון טירת צבי. קבוצה זו היתה מורכבת כמעט כולה מבוגרי עליית הנוער הדתי, שמוצאם מגרמניה.¹³⁷ לאחר שבשנת 1939 החליטו המוסדות הלאומיים על הוספת נקודה התיישבותית עלייד טירת צבי, עלו בל"ג בעומר תרצ"ט (7.5.1939) 25 מחברי קבוצה אריה הנ"ל¹³⁸ על אדמת ערידה, צפנית לטירת צבי, והניחו את היסוד לקיבוץ הדתי השני, שדה איליהו, על שמו של הרב אליהו גוטמכר, מראשוני 'מבשרי ציון'. חברי קבוצת 'אריה', שגילם הממוצע היה אז 19, היו בוגריה של חברת הנוער הדתית הראשונה, שעלתה לא"י במסגרת עליית הנוער מיד עם היווסדה בתצ"ד (1934). אחרי שנתחנכו שנתיים בקבוצת רודגס, ייסדו קבוצת הכשרה עצמאית בכפר יונה ואח"כ שלוש שנים בחדרה. העלייה של קבוצת 'אריה' עלייד טירת צבי היתה חשאית, ורק של חלק מקבוצה זו בגלל התקנות של הספר הלבן השלישי, שאסרו התיישבות יהודית בחבל ארץ זה. מצד שני, חלה העלייה בתקופת 'חומה ומגדל', כשיהודי א"י התאמצו לייסד ישובים רבים גם נגד הספר הלבן.

החלק הראשון של קבוצת 'אריה' התמקם באחד הבתים, שנשארו מהתושבים הקודמים, גרמנים ממסדר הטמפלרים, שניסו לשוא להתיישב באזור הזה. החלוצים הוצגו כפלוגה של טירת צבי, כדי שלא יתעורר חשדם של השלטונות, שנוסד כאן יישוב חדש. לכן הובא האוכל מקיבוץ זה שלוש פעמים ביום. מלבד זה הגישו חברי קיבוץ 'ותיק' זה את כל העזרה הדרושה. זמן קצר לפני עליית הצעירים על אדמת ערידה, גמרו הללו קורס ב'הגנה'.¹³⁹

137. ואלו המקורות לפסקה זו: 1) 'פרשת התיישבותנו בעמק בית שאן' בעיתון 'בעלות', בסאון עליית הנוער הדתי, ע' ראש השנה תרצ"ח (סתו 1937), עמ' 10-11; 2) מכתב מכ"ס אדר ב' תרצ"ח (1.4.1938) מהמרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי' למחלקת התיישבות של הסוכנות ולקק"ל באצ"מ S25/2800; 3) עלון אינפורמטיבי ממזכירות 'חבר הקבוצות' מכ"ו ניסן תרצ"ח (27.4.1938), עמ' 4; 7) פרטיכל משיבה של נציגי הקק"ל, המחלקה להתיישבות ושל המרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי', שהתקיימה בל' ניסן תרצ"ח (1.5.1938), הנמצא באצ"מ S25/2800; 5) עלון אינפורמטיבי ממזכירות 'חבר הקבוצות' מכ"ה אייר תרצ"ח (26.5.1938), עמ' 4; 6) פרטיכל משיבת מזכירות החבר מכ"ו תמוז תרצ"ח (25.7.1938), באק"ד, ח' 7; 4) קסע (בעברית) מ'חינוך' (שהופיע באנגלית), יולי 1939, עמ' 8; 13) פרוסס פנימי של שדה איליהו באק"ד, עמ' ג'; 9) 'עלוניס', עריה תרצ"ט (25.9.1938), עמ' 10; 12) 'יומן המשק' (רודגס), ס"ו סכלו תרצ"ט (9.12.1938), עמ' 11; 11) מדברי ד' אינטרליגטור ב'לתקופת השנה', עמ' 12; 78) 'טירת צבי במערכה', עמ' 21, 13; 40) 'עלוניס', כ"ה אלול תש"ו, עמ' 14; 27) שם, ל"ה, אייר-סיון תש"ט; 15) קצבורג, עמ' 16; 54) בר-גיורא נ', שדה איליהו, ירושלים תש"ט, עמ' 27-28; 17) בסיכום על קיבוצי הקיבוץ הדתי באט"צ; 18) שדה איליהו - 40 שנה, עמ' 31, 19.

138. על 'קבוצת אריה' - ראה בדוקטורט של חיים פלס, עמ' 167-168.
139. קצבורג, שם, (מס' 15 בהערה 136), עמ' 54-55; וכן בסיכום הנ"ל (באותה הערה) על שדה איליהו (מס' 17); ור' גם בר-גיורא (שם, מס' 16), עמ' 31-34; ור' שדה איליהו - 40 שנה, שם (מס' 18), עמ' 30-31; 'חינוך' (באנגלית), אדר א' ת"ש (פברואר-מרס 1940), עמ' 16-17; וכן ר' 'עלוניס' כ"ה, אלול תש"ו, עמ' 27.

מן ההתחלה טיפחו מייסדי שדה אליהו את עצי הפרי, שקיבלו יחד עם הקרקעות. כמו כן רצו לשמור על הרכוש, שעבר לק"ל יחד עם קניית המשק מהגרמנים. שלושה טרקטורים של ישובי הסביבה חרשו את האדמות חריש של "חזקה", הנעשה לאחר הקנייה. חלק גדול של החריש היה 'פוליטי', אולם היה לו גם ערך משקי, כי תפקידו היה להכין זריעת החורף. חברי המשק החדש עסקו בשנים הראשונות בעיקר בעבודות הבאות: הכשרת קרקע בניכוש, הוצאת הסדראות מהשדות, חפירת תעלות גיקון בביצות, עבודות להקמת המחנה הסופי, שמירות ועבודה במטעים. לאחר מכן היו ענפי המשק העיקריים: פלחה, גן ירקות ובריכות דגים. כמה מהבעיות העיקריות, שעמדו לפני הישוב הצעיר כבר בשנה הראשונה לקיומו של המשק החדש:

* הימצאותם של ערבים רבים ועויינים בסביבה, שדרשה את עירנותם הרבה ואת דריכותם של התלוצים הצעירים, בגלל בעיות אלו היה קשה מאוד לזמן את כל הגברים לימנין לתפילה, חוץ מבשבתות ובחגים.

* לא היה כביש; במחנה היו חסרים גם מים; היו ביצות שגרמו לקדחת; תנאי האקלים החם היו קשים.

* כשכל חברי קבוצת 'אריה' עלו על הקרקע מגו 60 איש, 39 בנים ו-21 בנות, מצבם הכספי היה קשה מאוד כבר בהתחלה, כי כל יום יצאו 13-15 מהחברים לתפקידי שמירה (על הישוב, על הפועלים ועל הקרקעות).

* זאת ועוד: סכום ניכר היה על הקבוצה להוציא להחזקת קרובי החברים (בד"כ הורים) בחו"ל ובא"י עצמה. זמן קצר מאוד אחרי עלייתם על הקרקע, החלו להתקיים לימודי קורס, כל ערב, על אף החום הכבד והעבודה הקשה.¹⁴⁰

ד. הקיבוץ הדתי – מסדו האידיאולוגי וההתיישבות הגושית

רעיונותיו העיקריים

כמו בתנועות החלוציות הלא-דתיות, עברו כמה שנים גם לאחר הקמת קבוצות ההכשרה הדתיות הראשונות בא"י, עד שהגיעו לניסוחים הראשונים של האידיאלים והיסודות הרעיוניים של הקיבוץ הדתי. לקבוצות ההכשרה הקיבוציות האלה, 'רודגס' ו'שח"ל', לא היתה בהתחלה דרכן הקיבוצית ברורה, וגם אחרי כמה שנים לא היתה אידיאולוגיה מגובשת לפרטיה. כל אחת מקבוצות אלו קבעה לעצמה את יסודותיה הרעיוניים.¹⁴¹

140. בר-גיורא (שם), עמ' 34-36, 45; קצוברג, עמ' 55; שדה אליהו - 40 שנה, עמ' 31; סיכום על הקיבוץ הדתי באט"צ; 'חיינו' שבהערה הקודמת, עמ' 17-18; 'עלונים', שם, שם; מכתב מערידה (אח"כ שדה אליהו) לשטרן מהמחלקה להתיישבות מ-26.1.1940 באצ"מ S15/3120, ושם גם רשימת חברי קב' 'אריה' וכן מכתבים אחרים.

141. 'נתיבה', כ"ג סיון תרצ"ד (6.6.1934), עמ' 3; וכן אורליאן מאיר, הקיבוץ הדתי והתפתחותו, תש"ו, עמ' 13, 17, 22.

בשנות ה־30 נתפרסמו בעתונות של 'הפועל המזרחי' וחוגי 'תורה ועבודה' בחו"ל ובא"י כמה מאמרים, שיצרו מושג חדש של סוציאליזם יהודי, הנובע מהשקפת התורה על החיים בכלל ועל היחסים בין איש לרעהו בפרט. עם זאת יש להדגיש, שרבים מהצעירים הדתיים, שלמדו בישיבות באירופה המזרחית, סלדו מהמושג 'סוציאליזם', שהזכיר להם את הקומוניזם ואת האנטי־דתיות. בחריפות התנגדו בני נוער אלה לאחד ממושגי היסוד של הסוציאליזם 'הקלאסי': 'מלחמת המעמדות', כי מושג זה מתנגד להשקפת התורה המבוססת על בין־מעמדיות.¹⁴²

כבר בקיץ תרצ"ד (1934) נעשה אחד הנסיונות הראשונים לסכם את 'רעיון הקיבוץ הדתי': ביטול המשטר הרכושני, כי האדם נעשה עבד לרכושו; ורק לאחר שהאדם ישתחרר מהשתעבדותו זאת, תהיה אפשרות להחזיר את שמחת היצירה ובני האדם יוכלו לצעוד להגשמת ייעודם: 'לתקן עולם במלכות שדי' (מתוך תפילת הסיום 'עלינו לשבח').¹⁴³ כשנה וחצי מאוחר יותר, בכסלו תרצ"ו (1935), התפרסמו כמה מאמרים על 'תפיסתנו הקיבוצית' מאת שלום טרלר (קרניאל), מראשי החלוצים הדתיים בפולין ולאחר עלייתו לא"י – מראשי הקיבוץ הדתי. אחד מהסבריו העיקריים שם הוא, שהרעיון של 'תורה ועבודה' שואף ליצור מחדש חיי תורה שלמים. בתנאי החיים דאז ובנסיבות החברתיות דאז היה רק מקום אחד מתאים לזה: הקבוצה (או הקיבוץ) בארץ־ישראל.¹⁴⁴ הצריכה לשמש דוגמה לחיים דתיים שלמים ויפים, ולעורר את העם בא"י לתחייה דתית ולתנועה דתית גדולה בישוב העברי. ולהלן: הקיבוץ (הדתי) הוא מכשיר התנועה לליכוד הכוחות ולפעולה מאוחדת לטובת מפעלנו בארץ־ישראל, מכיוון שאווירת החיים בעיר, המושפעת רבות על־ידי הציונות הסוציאליסטית, מתנגדת לרוח היהדות הדתית. רק בקיבוץ הדתי נמצא חבר 'הפועל המזרחי' בסביבה הקרובה לרוחו ולשאיפתו, כי יש בו הווי רוחני מיוחד, הנאמן למהות התנועה והמסוגל לעמוד נגד הורם הרוחני האנטי־דתי, הרוצה "להרוס את החיים הדתיים בארץ ולטשטש את הפרצוף הדתי של החיים הציבוריים". לכן תמצא התנועה בקיבוציה נקודות־משענת חזקות, שעליהן תוכל לסמוך.

מלבד תפקידו הדתי יש לקיבוץ הדתי גם תפקיד לאומי חשוב: פיתוח הכפר היהודי בא"י, כדי שיווצר הבית הלאומי עם רוב עברי. על 'תורה ועבודה' לחנך לעבודת אדמה, לחיי הטבע, לתפקיד החלוצי בבנין הארץ, ובקיצור: להתיישבות. הקיבוץ הוא הצורה ההתיישבותית הכי מועילה ומתאימה להצלחת התפקידים הלאומיים החשובים: ישוב הכפר, כיבוש האדמה והכשרת הקרקע.¹⁴⁵

142. אורליאן, עמ' 17; ור' מאמרו של ח' גרשטיין ב'הד החלוץ', סיון-תמוז תרצ"ו, עמ' 14.

143. 'נתיבה', ל' סיון תרצ"ד (13.6.1934), עמ' 3.

144. וכן השוה את דבריו ד' קנהול ב'זרעים' כסלו-טבת תרצ"ז, עמ' ג'.

145. 'הד החלוץ', כסלו תרצ"ו, (דצמבר 1935), עמ' ו"א; וכן שם, שבט תרצ"ו, עמ' י"ג-י"ד; וכן שם, אדר תרצ"ו, עמ' ג'-ד'; ושם, ניסן תרצ"ו, עמ' 14: מההחלטות של פגישת נציגי תנועת ת"ע בצ' ס. ר. בכ"א אדר תרצ"ו מקומרק; וכן השוה מאותו מחבר, ש' טרלר, 'בני עקיבא' ודרכו לקיבוץ, ב'זרעים', אדר א' ת"ש, עמ' 4; שם מודגש, שבקיבוץ אפשר להגשים בדרך הטובה ביותר את תיקון החברה.

- בשנת תרצ"ז (1937) הוצעו הנחות שונות, שעליהן אפשר היה לבסס את הקבוצות הדתיות, שרצו לבנות את א"י ברוח 'תורה ועבודה':
- (א) השאיפה לחיי צדק ויושר, כיסוד לחיים בריאים של עם היושב על אדמתו, יכולה להתגשם (הכי טוב) במשטר קיבוצי;¹⁴⁶
- (ב) משטר קיבוצי פירושו: ביטול הקנין הפרטי והטלת חובת עבודה על כל אחד ואחד וליצור יחסים חבריים ועזרה הדדית בין החברים;
- (ג) הצעיר היהודי יכול בנקל להיגרר אחרי הורם הכללי בישוב, ועל-ידי זה תקופת דתיותו; (ואילו) המסגרת הקבוצית תשמור על הצביון הדתי של הפרט והכלל, ותסייע לשיפור והעלאה של הצד הדתי-מוסרי של החברים;
- (ד) יש ליצור משק עצמי, כדי להבטיח את קיומה הכלכלי של הקבוצה.¹⁴⁷ לעומת הרעיונות הג'ל של החלוצים הדתיים מפולין, לא חששו חברי הקיבוץ הדתי מגרמניה מהסוציאליזם, ולא ראו שום סתירה בין 'מלחמת המעמדות' לבין התורה. זאת ועוד: הקבוצה השיתופית שימשה לגביהם צורת הגשמה של הסוציאליזם.
- בסוף שנות ה-30 ובעיקר כשנוסד הקיבוץ הדתי הראשון, טירת צבי, נפגשו שתי הגישות, כי טירת צבי נוסדה ע"י חלוצים דתיים מגרמניה ומפולין. כך נוצרה השקפה, שנעשתה מקובלת על רבים מאוד מחברי הקיבוץ הדתי, ושבאה לידי ביטוי בתרצ"ט (1939) בהרצאתו של משה אונא (לשעבר חבר שדה אליהו), על שלושת היסודות, שקבעו את המסד הרעיוני של הקיבוץ הדתי:
- (א) היסוד הסוציאליסטי-הדתי, המתבסס מצד אחד על ההכרה, שיש לתקן תיקון מהפכני את החברה, ומצד שני על התפיסה הדתית ועל ההתעמקות בתורה ובחוקיה הסוציאליים.
- (ב) היסוד הציוני-לאומי, הרואה את ביסוסו בפיתוח אותם כוחות האומה בא"י, שלא באו לידי ביטוי בגולה.
- (ג) מבחינה דתית שואף הקיבוץ הדתי "לחדש בחיינו הדתיים את הקיינים הנצחיים, הטמונים בעבר ובהווה של החיים הדתיים... הציבור והיחיד ... נעשים נושאי הערכים הדתיים. התפיסה הקיבוצית הדתית שואפת לפתרון של כל בעיות החיים ברוח הדתי".
- והוסיף אונא: מכיוון שקיים תמיד ניגוד בין אידיאל להגשמה, יש להדגיש, שדרכנו נקבעת לא על-ידי ניסוח היסודות האידיאולוגיים אלא ע"י הכרת ארבעת התפקידים העומדים לפנינו בדרך להגשמת האידיאל. ואלו "ארבעת התפקידים: (1) תיקון הפרט; (2) הגשמה סוציאליסטית; (3) תלוציות לאומית; (4) יצירת ציבור דתי".
- באותה שנה, תרצ"ט (1939), נבחרה ועדה מיוחדת מטעם הקיבוץ הדתי, שעבדה את המצע הרעיוני של הקיבוץ.¹⁴⁸

146. והשווה 'זרעים', כסלו-סבת תרצ"ז, עמ' ב'.

147. אורליאן, עמ' 20-21, לפי 'הרעיון הקיבוצי בהגשמה' ב'נתיבה', כסלו תרצ"ז (דצמבר 1936).

148. שם (אורליאן), עמ' 23-21, 26; אונא, בשבילי המחשבה והמעשה, עמ' 61-64; קצוברג, עמ' 45-46.

בסיכום וגם בהשוואה לקיבוץ הלא-דתי: לראשוני הקיבוץ הדתי היתה הרגשה ברורה כבר מלכתחילה, שהם ממשימיו המובהקים של רעיון 'תורה ועבודה' בחברה מאורגנת של הקבוצה השיתופית בעלת עקרונות מחייבים, כי האמינו שרק חברה כזו יכולה לתרום לפתרון של הבעיות החברתיות והדתיות בתקופתנו. בתחומים חשובים ורבים היה הקיבוץ הדתי זהה לקיבוץ החילוני: בקשר להתבססות על עקרונות השיתוף בייצור וצריכה, על השוויון, על עבודה עצמית ועל החלוציות. אולם בניגוד לקיבוץ הלא-דתי הדגיש הקיבוץ הדתי בתחומים הנ"ל כבר מן ההתחלה את הקשר עם מסורת היהדות. וכך הסבירו חברי הקיבוץ הדתי, שמבחינה רעיונית נעוצים שורשי הקיבוץ הדתי במסורת היהדות ואינם עומדים בסתירה לה, במיוחד במצוות שבין אדם לחברו ("ואהבת לרעך כמוך" – ויקרא יט, יח), בתפיסת הנביאים את הצדק החברתי, בראיית חז"ל יחסי אנוש וסדרי חברה מתוקנים (ראה את פירושם לפסוקים "ועשית הישר והטוב" (דברים ו, יח) ו"לפנים משורת הדין"), וגם ברעיונות של הסוציאליזם הדתי.

גם בנקודה אחרת למד הקיבוץ הדתי מהקיבוץ הכללי: לאורך כל הדרך עשה פשרות כדי לשמור על שלמות המחנה וכדי למנוע את הפילוגים, שאירעו בקיבוצים החילוניים.¹⁴⁹

ההתיישבות הגושית

עוד יותר מאשר בשאלות השקפתיות עסקה התנועה הקיבוצית הדתית בשאלות מעשיות, כגון ההתיישבות הגושית. אחד ההבדלים העיקריים בין הדיונים בשאלות אידיאולוגיות לבין הדיונים בהתיישבות הגושית הוא, שהסוג הראשון של הדיונים התקיים כמה שנים לאחר שכבר הוקמו ההכשרות הקיבוציות, שפעלו כקיבוץ כמעט לכל דבר, ואילו על העקרון הגיאוגרפי של ההתיישבות הגושית הוחלט במועצת חבר הקבוצות כבר באלול תרצ"ו (1936), כשנה לפני הקמת הקיבוץ הדתי הראשון. במקרה זה לא נתגבש הרעיון מתוך המציאות, כמו הקיבוץ, אלא מתוך ראיית הנולד. מאז שנתקבל, קיוון עיקרון גיאוגרפי-חברתי זה מלכתחילה את מעשי ההתיישבות של הקיבוץ הדתי. לעקרון זה, שהורגש כהכרחי, הגיעו, כי השאיפה ליצירת משטר עצמאי נחשבה כאחד מעיקרי הקבוצה הדתית, כשההתיישבות הגושית פירושה: ההתיישבות של כמה קבוצות דתיות בגוף גיאוגרפי רצוף ליצירה משותפת של הווי קיבוצי ומשקי, דתי, תרבותי, חינוכי (בתי ספר) וציבורי. כך מהווה ההתיישבות הגושית מסקנה הגיונית מרעיון הקבוצה הדתית ומתפקידה: ליצור את הציבור הדתי. מאז אלול תרצ"ו (1936) משמש רעיון זה (של ההתיישבות הגושית) יסוד לפעולתו ההתיישבותית גם של הקיבוץ הדתי וגם של איגוד המושבים הדתיים (אחרי הקמת המדינה).

149. אונא משה באנציקלופדיה העברית, ערך כ"ט, עמ' 48; ור' בטיסה למאמרו זה שבאט"צ; וכן ר' אונא, בשבילי המחשבה והמעשה, תשס"ו, עמ' 51-72; וכן אונא, שותפות של אמת, עמ' 11-30; ור' גרינבוט זאב, הקיבוץ הדתי, שורשים, מסורות ובעיות, עמ' 5, נובמבר 1979, מוגש לקורס של מנחם רזנר בסמינר אפעל (נמצא באק"ד).

לא קל היה לשכנע את המוסדות המיישבים בצדקת הדרישה להבטיח שטח גדול בעמק בית-שאן להקמת כמה קיבוצים דתיים, ובמיוחד כשהיה עוד צורך במלחמה קשה על עצם זכותו של הפועל הדתי להתיישבות באזור זה. הדרך להכרת זכותו של הקיבוץ הדתי להתיישבות גושית נסללה ע"י העמידה האיתנה של סירת צבי נגד התקפת הערבים בהתחלת תרצ"ח (1938), יחד עם ההצלחות הראשונות בחקלאות של קיבוץ זה. אחרי מ"מ ממושך עם המוסדות המיישבים הושגה הסכמתם ליצירת נקודה שנייה על-יד סירת צבי. וכך נוצרו התנאים לעליית 'קב' אריה' על אדמת ערידה ולייסודו של הקיבוץ שדה אליהו. עלייתו של קיבוץ זה על-יד סירת צבי באביב תרצ"ט (1939) מהווה גם את הגשמת העיקרון של ההתיישבות הגושית וגם את יצירתו של הגוש הראשון של הקיבוצים הדתיים בכלל ובעמק בית שאן בפרט. מאז ייסודה של סירת צבי נאבק המרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי' ובמיוחד מרכזו, מיכאל חוני, עם המוסדות המיישבים על הקמתם של גושים גיאוגרפיים מוגדרים, שיש בהם דמיון רב למסורת הקהילתית היהודית.¹⁵⁰

150. ואלו המקורות לסעיף זה: (1) קצוברג, 'עמ' 2; (46) דו"ח על ישיבת המועצה של חבר הקבוצות של 'הפועל המזרחי' באלול תרצ"ו, 'עמ' 16, 19, נקודה ט' ממסקנות י"מ פרנק ונקודה ג' וד' שם מ"מסקנות המועצה לזיכוח משאלת ההתיישבות"; (3) חזור ז'צ"ח מכ"ח טבת תרצ"ח, 'עמ' ד', מזכירות חבר הקבוצות באק"ד, ח' 4; (5) ט"ז במערכה, 'עמ' 5; (21) וכן הערה 255 בפרק הרביעי של דוקטורט ח. פלס, 'עמ' 6; (197) 'עמ' ג' וכ"ח בסיכום על הרצאה וזיכוח, שנכתב ב-1939 ע"י אהרן נחלין (זהו פרסום פנימי של הקיבוץ 'שדה אליהו' ונמצא באק"ד); (7) אורליאן, 'עמ' 27-28; (8) ספר הקבוצה הדתית בהוצאת 'בני עקיבא' והקיבוץ הדתי, תשכ"ב, 'עמ' 138-140; (9) עבודה סמינריונית על 'גורמים שהשפיעו על התפתחותו של הקיבוץ הדתי', 'עמ' 17-18 מאת קדם בן ציון; עבודה זו הוגשה בתשכ"ד לפרופ' גלפס; (10) אונג משה, שותפות של אמת, הוצ' מורשת ת"א, תשכ"ה, 'עמ' 57-61; (11) חוני משה, תפיסת הקוממיות הקהילתית, משנתו התיברתית של מיכאל חוני, בספר השנה של אוניברסיטת בראיילן, ספר י"ג, תשל"ו, 'עמ' י"א-י"ב; (12) רשימות על הקיבוץ הדתי וההתיישבות הגושית באס"צ; (13) חוני מיכאל, 'כין הקצוות', תשמ"ב, הוצ' מורשת ת"א, 'עמ' 172-174; (14) והשוה עבודת בא. (ובכתב יד) של צפורה גרינברג מאוניברסיטת בראיילן על 'ההתיישבות הגושית של ישובי 'הפועל המזרחי' הלכה למעשה', 1979, 'עמ' 6-9. וראה את ספרו החשוב של פרופ' יוסף כ"ץ: תורה ועבודה בבנין הארץ - הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט, אוניברסיטת בראיילן, תשנ"ו, 1996. בספר זה מהווה 'הבעיה הגושית של הקיבוץ הדתי' אחד הנושאים העיקריים.